ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΝΑ΄

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1983

ΤΕΥΧΟΣ Α΄

ΜΑΡΤΙΝΟΣ ΛΟΥΘΗΡΟΣ

Ἐπὶ τῇ 500ρίδι ἀπὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ*

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Ὁμ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ

Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ὁ οἰκουμενικὸς Λουθηρανισμὸς, καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ ὀλόκληρος σχεδὸν ὁ χριστιανικὸς κόσμος, ἐορτάζουσι τὴν 500στὴν ἐπέτειον ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ μεγάλου θρησκευτικοῦ μεταρρυθμιστοῦ Μαρτίνου Λουθήρου, γεννηθέντος ἐν ἔτει 1483 καὶ ἀποθανόντος ἐν ἔτει 1546. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὀργανοῦνται πολλαχοῦ συνέδρια, σεμινάρια, διαλέξεις, ραδιοφωνικαὶ ἐκπομπαί, συζητήσεις στρογγύλης τραπέζης καὶ ποικίλαι ἄλλαι ἐκδηλώσεις, συνάμα δὲ δημοσιεύονται εἰς τὸν ἡμερήσιον καὶ περιοδικὸν τύπον, ἰδίως τὸν θρησκευτικόν, ἄρθρα καὶ μελέται, ὡς καὶ αὐτοτελεῖς μονογραφίαι, πρὸς ἕξαρσιν τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Λουθήρου. Ἀκριβῶς, λόγῳ τοῦ οὐ μόνον ἀπὸ θρησκευτικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πάσης ἄλλης ἐπόψεως μεγάλου ἔργου τοῦ Λουθήρου, τοῦ προσδιορίσαντος ἐν πολλοῖς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἔτι βίου τῆς ἀπὸ τοῦ ἰστ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν νέας ἐποχῆς, καὶ ἰδίως τοῦ μεγάλως ἐπηρέασαντος τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς τε χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει, ἐκρίθη ἀναγκαῖον, ὅπως συμμετάσχη καὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἰς τὸ ἰωβηλαῖον τοῦτο τοῦ Λουθήρου. Καθ' ὅσον, διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, ὁ Λούθηρος δὲν ἐνδιαφέρει μόνον τὴν δυτικὴν χριστιανοσύνην καὶ θεολογίαν, ἀλλ' ἐνδιαφέρει, ἰδιαίτατα σήμερον, ἐν τῷ αἰῶνι τοῦ οἰκουμενισμοῦ καὶ τῶν διεκκλησιαστικῶν θεολογικῶν διαλόγων, καὶ τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν, ἐφ' ὅσον οὗτος ἀνήκει πλεόν εἰς τὴν οἰκουμενικὴν χριστιανοσύνην καὶ θεολογίαν. Ἐπὶ πλεόν, πρῶτος ὁ Λούθηρος ἤδη ἐν ἀρχῇ τῆς μεταρρυθμιστικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ ἐνεκαινίασε τὰς συνεχιζομένας ἔκτοτε κυρίως ἐπὶ θεωρητικοῦ ἐπιπέδου ἀρμονικὰς σχέσεις μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Λουθηρανῶν, αἱ ὁποῖαι, βαθμηδὸν ἀνελλιστόμεναι, ὠδήγησαν εἰς τὴν ἐπ' ἐσχάτων ἔναρξιν ἐπι-

* Ὁμιλία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννου Ν. Καρμίρη ἐν τῇ ἐκτάκτῳ συνεδρίᾳ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῇ 25 Ἰανουαρίου 1983 κατὰ τὸν ἐορτασμὸν τῆς 500ρίδος ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου. Βλ. καὶ *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας*, τόμ. 58 (1983).

σήμου ὀρθοδόξο-λουθηρανικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ θεολογικοῦ διαλόγου. Βάσει τῶν ἀνωτέρω θὰ ὀμιλήσωμεν ἐνταῦθα διὰ βραχέων πρῶτον μὲν περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Λουθήρου γενικῶς, δεύτερον δὲ εἰδικώτερον περὶ τῆς στάσεως αὐτοῦ ἐναντι τῆς ἡμετέρας Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, προσφέροντες οὕτω μικράν τινα συμβολὴν εἰς τὴν ὅλην προβληματικὴν τοῦ Λουθήρου καὶ ἀπὸ τῆς ὀπτικῆς γωνίας τῆς συγχρόνου Ἑλληνορθοδόξου Θεολογίας.

I.

Ἡ προσωπικότης καὶ τὸ ἔργον τοῦ Λουθήρου.

Ὁ Μαρτῖνος Λούθηρος ἐγεννήθη ἐν Eisleben τῆς Σαξονίας, ἀσπασάμενος δ' ἐνωρίς τὸν μοναχικὸν βίον ἐν τῇ ἐν Ἐρφούρτῃ μονῇ τῶν Αὐγουστινιανῶν, ἐχειροτονήθη ἱερεὺς τὸ 1507 καὶ ἐσπούδασε τὴν Σχολαστικὴν Θεολογίαν, ὑποστὰς ἰδίως τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐν αὐτῇ ἀρχουσῶν τότε τάσεων τοῦ Αὐγουστινισμοῦ, τοῦ Μυστικισμοῦ καὶ τοῦ Νομιναλισμοῦ. Ἐν ἔτει 1512 ἐγένετο διδάκτωρ τῆς Θεολογίας καὶ καθηγητῆς τῆς ἐρμηνείας τῆς ἁγίας Γραφῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Βιττεμβέργης. Ἀγωνιῶν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του ὁ Λούθηρος καὶ ἐρευνῶν τὴν περὶ δικαιοσύνης διδασκαλίαν τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Ρωμ. 1,17), κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ δικαιοσύνη τοῦ Χριστοῦ δωρεῖται εἰς τὸν πιστεύοντα ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς λογίζεται δίκαιος ὁ πιστεύων δυνάμει τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἑαυτοῦ πίστεως, καθ' ὅσον «ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται» (Ρωμ. 1,17. Γαλ. 3,11. Ἐβρ. 10,38)¹. Βαθέως θρησκευόμενος θεολόγος ὁ Λούθηρος ἐπίστευεν, ὅτι ὁ χριστιανὸς πρέπει νὰ αἰσθάνηται «πάντοτε ἁμαρτωλὸς, πάντοτε δίκαιος καὶ πάντοτε μετανοῶν» (semper peccator, semper justus ac semper poenitens). Καὶ ἁμαρτωλὸς μὲν ὅταν θεωρῇ ἑαυτὸν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ, δίκαιος δὲ ὅταν ἐκουσίως ὑποτάσῃ ἑαυτὸν εἰς τὴν σωτήριον δύναμιν καὶ χάριν τοῦ Χριστοῦ, καὶ μετανοῶν ὅταν ἐν ταπεινώσει καὶ μετανοίᾳ ἴσταται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, τοῦ χορηγοῦντος αὐτῷ πάντα τὰ ἀγαθὰ, καίπερ ἁμαρτάνοντι ἀκαταπαύστως εἰς τὸν Θεόν. Οὕτως ἡ δικαιοσύνη καὶ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐκ τῆς μεταβιβαζομένης ἐπ' αὐτοῦ δικαιοσύνης καὶ σωτηρίου χάριτος τοῦ Χριστοῦ καὶ μόνον ἐκ τῆς πίστεως τοῦ ἐπιδιώκοντος τὴν σωτηρίαν του ἀνθρώπου (sola gratia et sola fide), ἄνευ τῶν μὴ παρεχόντων αὐτῷ δικαίωμα

1. Βλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 538 ἐξ Π. Κανελλοπούλου, Ἱστορία τοῦ ἐθρωπαϊκοῦ πνεύματος, μέρος Β', τεύχ. Α', Ἀθήναι 1968, σ. 25 ἐξ. Μ. Kröger, *Rechtfertigung und Gesetz. Studien zur Entwicklung der Rechtfertigungslehre beim jungen Luther*. Göttingen 1968,

μισθαποδοσίας αγαθῶν ἔργων του. «Λογιζόμεθα γὰρ δικαιουῖσθαι πίστει ἄνθρωπον χωρὶς ἔργων νόμου» (βλ. Ρωμ. 3,22 ἐξ.). Εἰς τὴν περὶ δικαιοσύνης διδασκαλίαν ταύτην τοῦ Λουθήρου ἀπεδόθη τόσον μεγάλη σημασία, ὥστε ἐθεωρήθη αὕτη ὑπὸ τῶν Μεταρρυθμιστῶν καὶ τῶν ἐν συνεχείᾳ Διαμαρτυρομένων ὡς «articulus stantis et cadentis Ecclesiae» καὶ «index omnia genera doctrinarum»¹, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ἐτέραν ἐκείνην Λουθήρειον ὑπερέξαρον τῆς αὐθεντίας τῆς ἁγίας Γραφῆς εἰς βάρος τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως (sola scriptura), αὐτοερμηνευομένης τῆς Γραφῆς καὶ ἐλευθέρως ἐξηγουμένης καὶ νοουμένης ὑποκειμενικῶς ὑπὸ τῶν πιστῶν (sacra scriptura sui ipsius interpret). Αὗται εἶναι αἱ δύο θεμελιώδεις θεολογικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Λουθηρανισμοῦ, ἢτοι ἡ sola fide (materiale Prinzip = ὕλικὴ ἀρχὴ) καὶ ἡ sola scriptura (formale Prinzip = εἰδολογικὴ ἀρχὴ αὐτοῦ).

Κυρίως ἀπὸ τῆς περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεως του ταύτης ἀναχωρήσας ὁ Λούθηρος, ἤσκησεν ὀξείαν κριτικὴν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης διὰ τὴν ἀντίθετον περὶ ἔργων καὶ δικαιοσύνης διδασκαλίαν αὐτῆς. Καθ' ὅσον ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνωτέρω ἀντιλήψεων του διεπίστωσεν οὗτος ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς ἀληθοῦς διδασκαλίας τῆς ἁγίας Γραφῆς περὶ δικαιοσύνης καὶ σωτηρίας καὶ ἐκείνης τῆς Ρώμης, δι' ἣν λόγον ἤλθεν εἰς δεινὴν σύγκρουσιν πρὸς τὴν τελευταίαν, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ πράξιν αὐτῆς περὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ περὶ τῶν ἀφάσεων καὶ συγχωροχαρτίων, τὰς περὶ τὰς ὁποίας καταχρήσεις αὐτῆς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἤλεγξε σφοδρῶς, ἀσκήσας ὁμοίως κριτικὴν καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ Πάπα². Ἐπὶ πλέον ἐπεξέτεινε βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὴν κριτικὴν αὐτοῦ καὶ ἐπὶ ἄλλων διδασκαλιῶν καὶ καταχρήσεων τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ διεμόρφωσεν ἐν τέλει ἴδιον θεολογικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν σύστημα, γενόμενος ἰδρυτῆς τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἐφορμὴν εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν συναφῶν θεολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Λουθήρου καὶ τὴν ἐναρξίν τῆς μεταρρυθμιστικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ ἔδωκε κατὰ τὰ ἔτη 1516-1517 ὁ Πάπας Λέων, διότι ἐπώλει ἐν Γερμανίᾳ διὰ μοναχῶν ἀντιπροσώπων του γενικὰς ἀφέσεις, συγκεντρῶν χρήματα διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ρώμῃ, ὁ δὲ πρὸς τοῦτο ἐντεταλμένος

1. Βλ. καὶ G. Lindberk, *Der Zusammenhang von Kirchenkritik und Rechtfertigungslehre*. Ἐν: Luther damals und heute. Ἐν: «Concilium» 12 (1976) 10, σ. 481 ἐξ.

2. Βλ. E. Bizer, *Luther und der Papst*. Ἐν: «Theologische Existenz heute» 69, München 1958. E. Mülhaupt, *Vergängliches und Unvergängliches an Luthers Papstkritik*. Ἐν: «Luther-Jahrbuch» 26 (1959). R. Bäumer, *Martin Luther und der Papst*. Ἐν: «Kathol. Leben und Kirchen-Reform» 30, Münster 1971. G. Denzler (Hg.), *Das Papsttum in der Diskussion*, Regensburg 1974. S. Hendrix, *Luther und das Papsttum*. Ἐν: «Concilium», αὐτόθι σ. 493 ἐξ.

μοναχὸς Ἰωάννης Τέτσελος εἶχε φθάσει καὶ ἐπώλει παπικὰς ἀφέσεις ἐν τῇ Σαξονίᾳ καὶ αὐτῇ τῇ Βιττεμβέργῃ. Ἐντεῦθεν ἐξεγεροθεὶς ὁ Λουθηρος ἀπεδοκίμασε διὰ κηρυγμάτων καὶ λόγων ἐν ἀρχῇ τὴν πώλησιν τῶν ἀφέσεων, εἶτα δὲ τὴν 31 Ὀκτωβρίου 1517 ἀνήρτησεν ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ἀνακτορικοῦ ναοῦ τῆς Βιττεμβέργης τὰς περιφήμες 95 «θέσεις» αὐτοῦ (*disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*), διὰ τῶν ὁποίων κατέκρινε σφοδρῶς τὰς ἀφέσεις, τὸ καθαρτήριο πῦρ καὶ αὐτὸν τὸν Πάπα, προσβαλὼν ἐν συνεχείᾳ καὶ διαφόρους ἄλλας παπικὰς νεοδιδασκαλίας καὶ καταχρήσεις, καὶ ὑποστηρίξας τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἔργον μόνον τῆς θείας χάριτος διὰ τῆς πίστεως¹.

Αἱ 95 αὗται «θέσεις» ἀπετέλουν κατ' οὐσίαν κλήσιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς μετάνοιαν, κυκλοφορηθεῖσαι δὲ ἐντὸς 14 ἡμερῶν εἰς ὀλόκληρον τὴν Γερμανίαν, ἔσχον εὐμενῆ ἀπήχησιν πρὸ πάντων παρὰ τοῖς οὐμανισταῖς καὶ πολλοῖς κληρικοῖς, εἶτα δὲ καὶ παρὰ τῷ λαῷ γενικώτερον². Μεταξὺ τῶν ὁμοφρόνων του συγκατελέγοντο ἐκ μὲν τῶν οὐμανιστῶν ὁ σοφὸς Φίλιππος Μελάγχθων, ἐκ δὲ τῶν πολιτικῶν ὁ ἐκλέκτωρ τῆς Σαξονίας Φρειδερίκος, βραδύτερον δὲ προσετέθησαν καὶ ἄλλοι Γερμανοὶ ἡγεμόνες. Παρευθὺς ἐξεργάγησαν θεολογικαὶ συζητήσεις καὶ ἔριδες μεταξὺ τοῦ Λουθήρου καὶ ὀνομαστῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, καθ' ἃς ἀπέριψεν ὁ Λούθηρος ἐν δημοσίαις συνδιαλέξεσι τὸ πρωτεῖον τοῦ Πάπα, τὸ ἀλάθητον αὐτοῦ καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τὸν ρωμαϊκὸν κληρικαλισμὸν. Ἐπὶ πλέον δὲ δι' ὁμιλιῶν καὶ συγγραφῶν διετύπωσε τὰς μεταρρυθμιστικὰς ἰδέας του, ζητήσας τὴν κατάργησιν τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, τῶν μνημοσύνων, τῶν νηστειῶν, τῶν ἐορτῶν, τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων καὶ τῆς ἐπικλήσεως αὐτῶν, τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν καὶ λατρευτικῶν παραδόσεων, καὶ ἀποροίψας τὰ μυστήρια τοῦ χρίσματος, τῆς ἱερωσύνης, τοῦ γάμου, τοῦ εὐχελαίου, τῆς μετουσιώσεως ἐν τῇ θείᾳ εὐχαριστίᾳ, τοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς ὡς θυσίας καὶ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς κοινωνίας τῶν λαϊκῶν ἐξ ἀμφο-

1. K. Aland, *Martin Luther's 95 Thesen*, Hamburg 1965.

2. Βλ. J. Brosse der, *Martin Luther*. Ἐν: *Klassiker der Theologie*, hg. von H. Fries und G. Kretschmar, München 1981, τ. 1, σ. 290: «Die Ablassthesen verbreiteten sich noch im Laufe des Jahres 1517 ausserordentlich rasch und fanden ein ungewöhnlich positives Echo, worin sich eine breite Unzufriedenheit mit dem skandalösen Ablassgeschäft («Tauschobjekt in einem Grosshandelsgeschäft». J. Lortz) offenbarte. Der Leipziger Dominikaner Johann Tetzel, ein Unterkommissar für die Ablasspredigt in der Magdeburger Kirchenprovinz, der die Reue hinter dem Geld zurücktreten liess und seinerseits die abenteuerliche These «wenn das Geld im Kasten klingt, die Seele aus dem Fegfeuer springt» im Januar 1518 auf einer Disputation in Frankfurt an der Oder gegen Luthers Ablassthesen verteidigte, sowie das Kapitel der Dominikaner beschlossen, Luther in Rom wegen des Verdachts der Ketzerei anzuklagen».

τέρων τῶν εἰδῶν τῆς θείας κοινωνίας. Τοῦναντίον ἐδίδαξε τὴν γενικὴν ἱερωσύνην πάντων τῶν πιστῶν, ὡς ἐκ τῆς συμμετοχῆς πάντων εἰς τὴν ἱερωσύνην τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἄρα τὴν βασικὴν ἰσότητά πάντων τῶν μελῶν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὡς καὶ τὸν τονισμόν τοῦ κηρύγματος τοῦ θεοῦ λόγου ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ γενικῶς τῆς μελέτης τῆς ἁγίας Γραφῆς ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐλευθέρως, ὡς κεκτημένης ἀπόλυτον καὶ μοναδικὴν ἀξίαν διὰ τὴν σωτηρίαν καὶ ὡς μόνην ἀύθεντιαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (*sola scriptura*), ἀπορριπτομένης τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως. Ἐντεῦθεν ἐξῆρε τὸ εὐαγγέλιον ὡς τὸ μόνον καθοριστικὸν μέσον καὶ κέντρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν, ἐπιδιώξας οὕτω τὴν ἀφύπνισιν τῆς βαθείας λαϊκῆς μεσαιωνικῆς εὐσεβείας ἔναντι τῆς παπικῆς ἐκκοσμικεύσεως τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἐθεώρει τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἀόρατον, ὡς τὸ σύνολον τῶν σεσωσμένων, τῆς σωτηρίας δωρουμένης αὐτοῖς *sola fide*, χωρὶς τῶν ἔργων, ὡς προεῖρηται.

Πρὸ τῆς οὕτω δημιουργηθείσης ἐκρύθμου ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως ὁ Πάπας Λέων, ὅστις φαίνεται δὲν εἶχεν ἀντιληφθῆ τὴν ἀκριβῆ σημασίαν καὶ ἔκτασιν τῆς Λουθηρείου κινήσεως, ἀνεθεμάτισε τὸ 1520 τὸν Λούθηρον καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του καὶ ἀπέκοψεν ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλ' ὁ Λούθηρος ἔκαυσε δημοσίᾳ ἐν Βιττεμβέργῃ τὴν παπικὴν βουῖλλαν τοῦ ἀφορισμοῦ¹, ἡ δὲ συμβολικὴ αὕτη χειρονομία του ἐσήμαινε τὴν κατάργησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ τοῦ σχολαστικισμοῦ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἔξοδον ἀπ' αὐτῆς. Ἀφοῦ δὲ ἐν τῷ μεταξύ εἰς μάτην ἐξεκάλεσε τὸ θέμα του εἰς Σύνοδον οἰκουμενικὴν, ἀπεδύθη εἰς δεινὸν καὶ μακροχρόνιον ἀγῶνα κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης καὶ τῶν καινοτομιῶν καὶ καταχρήσεων αὐτῆς. Οὕτως ἡ Λουθηρείος Μεταρρύθμισις ἐξηπλοῦτο ὁσημέραι εὐρύτερον, συναντῶσα πολλὴν παρὰ τῷ λαῷ ἀνταπόκρισιν, ἱκανοὶ δὲ Γερμανοὶ ἡγεμόνες ἠσπᾶσθησαν τὰς μεταρρυθμιστικὰς ἰδέας τοῦ Λουθήρου καὶ ἐπέτρεψαν τὴν διάδοσιν αὐτῶν μεταξὺ τῶν ὑπηκόων των, τὸ δὲ συνέδριον αὐτῶν ἐν Spreyer τὸ 1526 ἐπέτρεψε τὴν νόμιμον ὀργάνωσιν Λουθηρανικῶν κοινοτήτων εἰς διαφόρους γερμανικὰς χώρας. Διὰ τοῦτο βραδύτερον οἱ Λουθηρανοὶ ἡγεμόνες διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐν Spreyer μετὰ τριετίαν (1529) συνελθούσης διαίτης τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς περαιτέρω ἐξαπλώσεως τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἐντεῦθεν δὲ πάντες οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Λουθήρου ὠνομάσθησαν Διαμαρτυρόμενοι, Προτεστάνται (*Prote-*

1. Παραδίδων εἰς τὰς φλόγας τὴν παπικὴν βουῖλλαν τὴν 10 Δεκεμβρίου 1520 ἐν Βιττεμβέργῃ ὁ Λούθηρος, εἶπε προσευχόμενος: «quoniam tu conturbasti veritatem Dei, conturbet te hodie Dominus in ignem istum». Ἀξιομνημόνευτος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ σταθερὰ καὶ ἀνυποχώρητος ἐμμονὴ τοῦ Λουθήρου εἰς τὰς ἰδέας του, ἀρνηθέντος νὰ ἀνακαλέσῃ αὐτὰς ἐνώπιον τοῦ συμβουλίου τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων ἐν Βορματία (*Worms*) τὴν 18 Ἀπριλίου 1521 καὶ δηλώσαντος εὐθαρσῶς: «Δὲν δύναμαι ἄλλως!» Ἐδῶ ἴσταμαι. Ὁ Θεὸς βοηθός! Ἄμην». (Β. Σ τ ε φ α ν ἰ δ ο υ, μν. ἔ., σ. 544).

stants). Εἰς δὲ τὸ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος (1530) συνελθὼν ἐν Αὐγούστη συνέδριον τῶν ἡγεμόνων ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κάρολον ὑπεβλήθη ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Λουθήρου ἡ ἐντεῦθεν ἐπονομασθεῖσα «Αὐγουσταία Ὁμολογία», (Confessio Augustana)¹, συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μελάγχθονος, ὅστις ὁμοίως συνέταξε διὰ τὸ συνέδριον καὶ τὴν «Ἀπολογία τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας» (Apologia Confessionis Augustanae). Εἰς τὰ δύο ταῦτα λουθηρανικὰ συμβολικὰ βιβλία συμπεριελήφθησαν ἐπὶ τὸ ἠπιώτερον ἅπασαι αἱ μεταρρυθμιστικαὶ διδασκαλῖαι τοῦ Λουθήρου. Τέλος μετὰ διετίαν εἰς τὸ συνέδριον τῶν ἡγεμόνων ἐν Νυρεμβέργῃ τὸ 1532 συνωμολογήθη θρησκευτικὴ εἰρήνη.

Διαρκούσης ταύτης ὁ Λούθηρος ἡσχολεῖτο περὶ τὴν ὀργάνωσιν ἀπὸ τε διοικητικῆς καὶ λατρευτικῆς ἐπόψεως τῆς ἀρτισυστάτου Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ἀναφανέντων ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων, συγγράφας ἅμα τὸ 1529 τὴν μεγάλην καὶ τὴν μικρὰν Κατήχησίν του, τὸ 1537 τὰ Σμαλκαλδικὰ ἄρθρα, τὸ 1538 τὰ τρία σύμβολα ἡ ὁμολογίας τῆς πίστεως τοῦ Χριστοῦ, ὡς καὶ διαφόρους ἄλλας πραγματείας, μεταξύ τῶν ὁποίων τὴν περὶ τῆς ἐν Ρώμῃ Παπασύνης, τὴν περὶ τῆς Βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας τῆς Ἐκκλησίας, τὴν περὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ χριστιανοῦ, τὴν περὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων καὶ τὴν διακήρυξιν πρὸς τοὺς χριστιανούς εὐγενεῖς τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνος, ἐνῶ ἐνωρίτερον κατὰ τὰ ἔτη 1521-1522 εἶχεν ὀλοκληρώσει ἐν τῷ φρουρίῳ τῆς Βαρτβούργης τὴν γνωστὴν γερμανικὴν μετάφρασιν τῆς Καινῆς Διαθήκης, δι' ἧς οὐ μικρὰν ἤσκησεν ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῆς ἐξελιξέως τῆς γερμανικῆς γλώσσης. Τέλος ὁ Λούθηρος ἀπέθανε τὸ ἔτος 1546, μικρὸν πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ Σμαλκαλδικοῦ πολέμου, μὴ προφθάσας νὰ ἴδῃ τὴν ὀριστικὴν ἐπικράτησιν τῆς Μεταρρυθμίσεως διὰ τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης τῆς Αὐγούστης τοῦ ἔτους 1555. Δι' αὐτῆς καὶ μετέπειτα τῆς ἐν Βεσφαλίας τὸ 1648 ἀνεγνωρίσθη ἐπισημῶς ὁ Λουθηρανισμὸς ὡς ἰδιαιτέρα «Εὐαγγελικὴ Ὁμολογία», ἐπιβληθεῖσης ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων τῆς ἀρχῆς «cuius regio eius et religio». Οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν «Ὁμολογίαν» ταύτην Λουθηρανοὶ βαθμηδὸν διεκρίθησαν ἀπὸ τῶν Καλβινιστῶν ἢ Μετερρυθμισμένων, τῶν Ἀρμενιανῶν καὶ τῶν ἄλλων Διαμαρτυρομένων, ὡς καὶ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, ἀποτελέσαντες τὴν Λουθηρανικὴν Ἐκκλησίαν. Τοιοῦτοτρόπως, ἐνῶ ἐν ἀρχῇ ἡ Λουθήρειος Μεταρρυθμισίς ἤρχισε μᾶλλον ὡς ἐσωτερικὴ ὑπόθεσις τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, αὕτη προσέλαβε μετὰ ταῦτα καὶ ἐκκλησιολογικὴν σύστασιν καὶ διάστασιν οἰκουμενικὴν. Καθ' ὅσον ὁ Λουθηρανισμὸς, ἀφορηθεὶς ἀπὸ τῆς Γερμανίας καὶ ἀποτελέσας τὸν πρῶτον κλάδον τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἔσχε παγκόσμιον ἐξάπλω-

1. Ἰω. Καρμίρη, *Αὐγουσταία Ὁμολογία (Confessio Augustana)*, ἄρθρον ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τ. 3, σ. 454 ἐξ. Th. Nikolaou, *Zur Diskussion über die Confessio Augustana aus orthodoxer Sicht*. Ἐν: «Una Sancta» 35 (1980) 154-168.

σιν, ἀριθμῶν σήμερον περὶ τὰ 78 ἑκατομμύρια ὄπαδῶν ἐν συνόλῳ, πρὸ πάντων ἐν Εὐρώπῃ καὶ Βορείῳ Ἀμερικῇ, καὶ δὴ ἐν Γερμανίᾳ, Δανίᾳ, Ἰσλανδίᾳ, Νορβηγίᾳ, Σουηδίᾳ, Φιλλανδίᾳ, Ἑσθονίᾳ, Λεττονίᾳ, Λιθουανίᾳ, Ὀλλανδίᾳ, Γαλλίᾳ, Ἰταλίᾳ, Αὐστρίᾳ, Πολωνίᾳ, Οὐγγαρίᾳ, Τσεχοσλοβακίᾳ, Ρουμανίᾳ, Γιουγκοσλαβίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Οἱ Λουθηρανοὶ οὗτοι ἀνήκουσιν εἰς ὠργανωμένας τοπικὰς Λουθηρανικὰς Ἐκκλησίας, ἐνῶ παραλλήλως ἀναφέρονται καὶ ποικιλώνυμοι ἄλλαι μικρότεραι Λουθηρανικαὶ κοινότητες ἐν Ἀμερικῇ, Ἀσίᾳ, Ἀφρικῇ καὶ Αὐστραλίᾳ¹.

Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται, ὅτι ὁ Λούθηρος, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1517 μέχρι τοῦ 1546, ἀναπτύξας μετ' ἀσυνήθους τόλμης καὶ δυνάμεως καὶ πολυμαθείας μεγάλην μεταρρυθμιστικὴν δραστηριότητα, ἀρνητικῶς μὲν κατεπολέμησεν ἱκανὰς νεοδιδασκαλίας καὶ καταχρήσεις τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα τὴν ἡμαρτημένην καὶ ἀντικανονικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀρχαίας τοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης εἰς παπικὴν Ἐκκλησίαν μεθ' ὅλων τῶν ἀπαραδέκτων παρεπομένων αὐτῆς, θετικῶς δὲ διετύπωσεν ἴδιον ἐκκλησιαστικὸν καὶ θεολογικὸν σύστημα, ἀναρρίψας πολλὰς ἰδίας μεταρρυθμιστικὰς ἰδέας, ἐξ ὧν καὶ τινὰς ἀντιπαραδοσιακὰς, διὰ τῶν ὁποίων ἐπέδωκε τὴν μεταρρύθμισιν καὶ ἀνανέωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης καὶ οὕτω τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης. Τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀνανέωσης ταύτης ἄλλως τε εἶχον συναισθανθῆ οὐ μόνον πολλοὶ λόγιοι καὶ πολιτικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ διαπρεπεῖς ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ὧν τινες, ὡς ὁ Οὐτίκλεφος, ὁ Οὔσος (Hus), ὁ Ἱερώνυμος καὶ ὁ Σαβοναρόλας, καὶ ὡς πρόδρομοι τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως ἐχαρακτηρίσθησαν· ἐπὶ πλεόν δὲ τὴν ἀνακαινίσιν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐπέδιωξαν εἰς μάτην καὶ αἱ τρεῖς μεταρρυθμιστικαὶ Σύνοδοι, ἡ ἐν Πίζῃ τὸ 1409, ἡ ἐν Κωνσταντίᾳ τὸ 1414-1418 καὶ ἡ ἐν Βασιλείᾳ τὸ 1431-1449.

Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀρχικὴν ἀγαθὴν πρόθεσιν τοῦ Λουθήρου, ὅπως ἡ Μεταρρύθμισις περιορισθῆ κυρίως εἰς τὸ ἐλεύθερον κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ εἰς τὴν κλήσιν αὐτῆς εἰς μετάνοιαν καὶ ἐπανόρθωσιν τῶν κακῶς κειμένων ἐν αὐτῇ καὶ ἀποφυγὴν ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος, ὅμως ἐξωθήθη οὗτος εἰς τὰ ἄκρα, λόγῳ δυσμενοῦς δι' αὐτὸν καὶ τὰ σχέδιά του ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως, τῆς ἀκαμψίας καὶ τῆς ἐν πολλοῖς ἀστόχου ἐναντι αὐτοῦ στάσεως καὶ πολιτικῆς τῆς Ρώμης, ὡς καὶ τῆς ἀναμείξεως καὶ πολιτικῶν ἡγεμόνων ἐν τοῖς ζητήμασι τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἰδίους ἐπιδιωκόντων σκοποῦς, καὶ γενικῶς λόγῳ τῆς συνδρομῆς πολλῶν καὶ ποικίλων δυσμενῶν παραγόντων. Καὶ ἐνῶ φαίνεται ὅτι ὁ Λούθηρος, ἐν ἀρχῇ τοῦλάχιστον, ἐπέδωκεν ἀπλῶς τὴν περιστολὴν τῶν καταχρήσεων, εἰς τὰς ὁποίας εἶχεν ἐξοικεῖλι

1. Βλ. P. Meinhold, *Ökumenische Kirchenkunde*, Stuttgart 1962, σ. 276 ἐξ. Brockhaus Enzyklopädie, τ. 11, σ. 712 ἐξ.

ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, καὶ εἰς τὴν ἀναζωογόνησιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τοῦ λαοῦ κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ εὐαγγελίου, ἤχθη οὗτος βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον εἰς τὴν δημιουργίαν νέας Ὁμολογιακῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ εἰς τὴν ἴδρυσιν νέας ἰδίᾳς Ἐκκλησίας, ἣν καὶ ἐφωδίασε δι' ἰδίᾳς ἐκκλησιαστικῆς διοργανώσεως καὶ ἰδίου διοικητικοῦ καὶ θεολογικοῦ συστήματος, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν διαίρεσιν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν ρωμαιοκαθολικὸν καὶ τὸν προτεσταντικὸν κλάδον. Ἐνεῦθεν καὶ σύγχρονοι θεολόγοι, ἐν οἷς καὶ οὐκ ὀλίγοι διαπρεπεῖς ρωμαιοκαθολικοὶ τοιοῦτοι, παραδέχονται ὅτι μέγα μέρος τῆς εὐθύνης διὰ τὸ δυτικὸν τοῦτο ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα φέρει καὶ αὐτὴ ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία διὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ οὐχὶ μόνον ὁ Λουθῆρος. Δι' ὃ καὶ προβληματίζονται ἐπὶ τῆς δυνατότητος ὑπερβάσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως καὶ γεφυρώσεως τοῦ σχίσματος. Καὶ τὴν ἀποψιν ταύτην φαίνεται ὅτι συμμερίζονται καὶ πολλοὶ σύγχρονοι ἐπιφανεῖς λαϊκοὶ συνειδητοὶ χριστιανοὶ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ἐν τῇ κοινῇ ὑπευθυνότητι αὐτῶν, ὡς μελῶν τῶν ρωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιαστικῶν πληρωμάτων ἐκατέρωθεν, διὰ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ πράγματι, ὁ ἀμερολήπτως μελετῶν σήμερον τὴν ἔναντι τοῦ Λουθήρου καὶ τῆς διδασκαλίας του στάσιν τῆς συγχρόνου σήμερον Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας θὰ διαπιστώσῃ μεγάλην εὐνοϊκὴν στροφὴν αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ Μεταρρυθμιστοῦ καὶ ἀποδοχὴν ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει, ἐμφανῶς ἢ ἀφανῶς, ἱκανῶν διδασκαλιῶν αὐτοῦ, ἐνῶ οὐκ ὀλίγων ἄλλων ἐπιδιώκεται συμβιβασμὸς τις πρὸς τὰς ἀντιστοίχους ρωμαιοκαθολικὰς διδασκαλίας διὰ νέας τινὸς ἐρμηνείας αὐτῶν. Οὕτως, ἐνῶ πρότερον ἐσυνεχίζετο ἀπαραμείωτος ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Θεολογίᾳ ἢ κατὰ τοῦ Λουθήρου καὶ τῆς Θεολογίας του πολεμικὴ, ἐμπλουτισθεῖσα καὶ διαμορφωθείσα διὰ τῶν ἀποφάσεων τῆς Τριδεντινῆς καὶ τῆς Α' Βατικανῆς Συνόδου, ἀντιθέτως κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας, καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου (1962-1965), καταβάλλεται προσπάθεια συνεννοήσεως καὶ προσεγγίσεως τῶν ἐκατέρωθεν περὶ τοῦ Λουθήρου ἀπόψεων μεταξὺ σοβαρῶν ρωμαιοκαθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων θεολόγων, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ συζητῆται εὐρέως ἡ δυνατότης τῆς ἄρσεως τοῦ κατὰ τοῦ Λουθήρου παπικοῦ ἀναθεματισμοῦ καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ Θεολογίᾳ θέσεως αὐτοῦ. Καίτοι δὲ δὲν ἐπετεύχθη εἰσέτι πλήρης συμφωνία, ὃ δὲ Πάπας ἐπισήμως τηρεῖ χαρακτηριστικὴν ἐπιφυλακτικότητα, ἐν τούτοις παραμένει γεγονός ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ θεολογικὴ σκέψις τοῦ Λουθήρου κατέλιπε βάρη ἔχνη εἰς τὴν καθόλου χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν, ὡς καὶ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ κόσμου, καθ' ὅσον ἐπηρέασεν οὐ μόνον τὴν προτεσταντικὴν, ἀλλ' ἅμα καὶ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν χριστιανοσύνην, ὑποχρεωθείσαν ἐν ἀρχῇ νὰ ἀποκρούσῃ τὴν Λουθηρείον Μεταρρυθμίσιν διὰ τῆς ἑαυτῆς Ἀντιμεταρρυθμίσεως καὶ ἔκτοτε νὰ

μελέτησή αὐτὴν βαθύτερον, μέχρι τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου, ἥτις ἔλαβε σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν αὐτὴν εἰς τὰς περὶ ἀνανεώσεως τῆς συγχρόνου Ἐκκλησίας ἀποφάσεις τῆς οὐ μόνον ἀρνητικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς. Καὶ μάλιστα εἰς τόσον μεγάλην ἔκτασιν, ὥστε θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἡ θεολογικὴ σκέψις καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Λουθήρου ἐπηρέασαν οὕτως ἢ ἄλλως, θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς, εἰς σημαντικὸν βαθμὸν τοὺς συντάκτας οὐκ ὀλίγων θεολογικῶν κειμένων καὶ ἀποφάσεων τῆς Συνόδου ταύτης¹. Ἐκτοτε δὲ σημειοῦται θετικὴ πρόσβασις ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Λουθήρου καὶ διὰ τοῦ διεξαγομένου ἐπισήμου λουθηρο-ρωμαιοκαθολικοῦ διαλόγου, ἐπὶ πλέον δὲ ἐπισήμως ἀνεγνωρίσθη τὸ 1970 ὑπὸ τοῦ καρδινάλιου Ἰωάννου Willebrands (ὡς προέδρου τῆς Γραμματείας τῆς ἀγίας Ἐδρας ἐπὶ τῆς ἐνότητος τῶν χριστιανῶν καὶ πριμάτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ὀλλανδίας) ὁ Λούθηρος ὡς «κοινὸς διδάσκαλος» τῶν τε Διαμαρτυρομένων καὶ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν², ἐνῶ ὑπ' ἄλλων θεολόγων διευτυπώθη ἡ ἄποψις, ὅτι «ἀνευ βασικῆς τιнос συνεννόησεως περὶ τοῦ Λουθήρου οὐδεμία οἰκουμενικὴ συνεννόησις εἶναι νοητὴ»³. Ἐκ τού-

1. Ἀναλυτικώτερον βλ. J. Brosseder, *Martin Luther*. Ἐν: *Klassiker der Theologie*, hg. von H. Fries und G. Kretschmar, München 1981, τ. I, σ. 313: «Luther war hier (ἐν τῇ Β' Βατικανείῳ Συνόδῳ) nicht nur heimlicher Beobachter, sondern in vielen Fragen «direkter Gesprächspartner»: Erneuerung der Kirche, Gottesdienstreform, vor allem diejenige der Eucharistie, Bedeutung der Schrift in Leben, Lehre und Verkündigung der Kirche, Wiederentdeckung des Volkes Gottes bzw. des allgemeinen Priestertums der Gläubigen, das kirchliche Amt als Dienst, die Betonung der zentralen Stellung Jesu Christi für alles, was in der Kirche Geltung haben soll—all dies ist erklärter Wille auch der Katholischen Kirche geworden... Die durch Martin Luther ins Zentrum christlichen Lehrens und Lebens gerückten Themen sind auch heute noch die Themen, welche die Kirche ins Zentrum ihres Lebens und Lehrens zu rücken hat». Καὶ κατὰ τὸν A. Brandenburg, «Luther hat im Zweiten Vatikanum «sein Konzil gefunden», jedenfalls in allen Punkten, wo seine Anliegen legitim waren». (Παρά O. P esch, *Der gegenwärtige Stand der Verständigung (zwischen Protestanten und Katholiken)*. Ἐν: *Concilium*, ἐνθ' ἀν., σ. 539).

2. Πρβλ. καὶ O. P esch, *αὐτόθι*, σ. 534: «Luther ist heute für die katholische Theologie ein nach rückwärts und vorwärts weisender Zeuge gemeinsamen Glaubens, unser «gemeinsamer Lehrer», wie Kardinal Willebrands 1970 in Evian sagte». Βλ. καὶ W. Michaelis, *Die Kontroversen um die Bannaufhebung (Luthers)*, *αὐτόθι*, σ. 529: «Kardinal Willebrands antwortete als Präsident des Einheitssekretariates in einem Schreiben vom 14.7.1971: der Heilige Vater erachte es im gegenwärtigen Zeitpunkt nicht für möglich, in dem Martin Luther betreffenden Anliegen einen weiteren Schritt zu tun, der über das hinausgehe, was Willebrands als zuständiges Organ des Heiligen Stuhles vor der Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes im Jahre 1970 in Evian-les-Bains gemäss dem heutigen Stande der katholischen Lutherforschung gesagt habe».

3. Βλ. Vorwort W. Kasper und H. Küng, *Verständigung über Luther?* Ἐν: «*Concilium*» 12 (1976) 10, σ. 473: «Ohne eine zumindest grundlegende Verständigung über Luther ist keine ökumenische Verständigung denkbar».

των φαίνεται φυσική τις κατ' αντίστροφον φοράν ἐπίδρασις τῆς λουθηρείου θεολογίας ἐπὶ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς τοιαύτης, ἐξηγουμένη ἄλλως τε καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀμφοτέραι προῆλθον ἐκ τῆς αὐτῆς κοινῆς πηγῆς, τῆς δυτικῆς θεολογίας τοῦ μεσαίωνα, ὁ δὲ Λουθηρος, χρησιμοποιοῦσας τὰς αὐτὰς θεολογικὰς κατηγορίας σκέψεως, ἐπεδίωξεν ἀκριβῶς νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης διὰ τῆς ἐπιχειρηθείσης ὑπ' αὐτοῦ *reformatio in capite et in membris* τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Πρὸς τούτοις δὲ ἐκ τούτων κατανοεῖται καὶ ἡ διαπιστουμένη ἔντονος ἀλληλεπίδρασις μεταξὺ τῆς συγχρόνου ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας. Ἄλλ' αἱ ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων καταβαλλόμεναι ἐργάσεις προσπάθειαι ἐκ μέρους ρωμαιοκαθολικῶν κυρίως, ἀλλὰ καὶ διαμαρτυρομένων θεολόγων πρὸς ἐπανακάλυψιν τοῦ Λουθήρου καὶ ἐπαναξιολόγησιν τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ὅλου μεταρρυθμιστικοῦ ἔργου αὐτοῦ κέκτηνται ἀναντιρρήτως μεγίστην ἐκκλησιολογικὴν καὶ θεολογικὴν σημασίαν καὶ δι' ἡμᾶς τοὺς Ὀρθοδόξους, οἵτινες ὀφείλομεν νὰ ἐρευνήσωμεν βαθύτερον τὴν λουθήρειον θεολογίαν, ἅτε ἐνδιαφέρουσαν καὶ τὴν ὀρθόδοξον τοιαύτην. Διότι ἔσχεν αὕτη βαθείας ἐκκλησιολογικὰς καὶ θεολογικὰς συνεπειὰς καὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς καθόλου χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ θεολογίας, θέσασα ἀκόμη ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὴν δομὴν καὶ παράδοσιν καὶ αὐτῆς τῆς ἀρχαίας ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, ἣν συνεχίζει ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία¹.

Τοιοῦτον, ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, ὑπῆρξε τὸ ἐκκλησιαστικὸν καὶ θεολογικὸν ἔργον τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου. Ἄλλὰ τοῦτο ἔσχε καὶ οὐ σμικρὰν πολιτιστικὴν καὶ γενικῶς πνευματικὴν διάστασιν, ὡς καὶ πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν τοιαύτην. Καθ' ὅσον ὁ Λουθηρος ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς Εὐρώπης, καὶ πρὸ πάντων τῆς Γερμανίας, ἥτις προσ-

1. Συναφῶς καὶ ὁ μητροπολίτης Μύρων Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης ἐπισημαίνει, ὅτι παρ' ἡμῖν «ἐλλείπει τὸ στοιχεῖον τῆς ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ χώρῳ ἀκριβοῦς ἐκτιμήσεως τῆς ὑπὸ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπιχειρουμένης σοβαρᾶς προσπαθείας καὶ κινήσεως «ἐπανακαλύψεως» τοῦ Λουθήρου ὡς παραδοσιακῆς ἐκκλησιαστικῆς μορφῆς καὶ τῆς «ἐπανατοποθετήσεως» αὐτοῦ τε καὶ τοῦ τότε μεταρρυθμιστικοῦ του κηρύγματος καὶ ἔργου ἐντὸς «ὀρθοδοξοτέρων» ἐκκλησιολογικῶν πλαίσιων». (*Ὀρθόδοξοι προβληματισμοὶ καὶ προοπτικαὶ ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μετὰ τοῦ Λουθηρισμοῦ*. Ἐν «Θεολογία» 47 (1976) 76). Καὶ ὁ Ἰ. Παναγόπουλος γράφει: «Die intensive Beschäftigung der orthodoxen Theologie mit Martin Luther ist heute sicherlich nicht nur ein dringendes ökumenisches Desideratum, sondern vielmehr ihre noch unerfüllte Aufgabe. Es ist recht bedauerlich, dass man immer noch innerhalb der Orthodoxen Kirche die Sache Luthers als eine rein «westliche», allein die katholische und die protestantische Theologie betreffende Angelegenheit betrachtet...». (*Die Orthodoxie im Gespräch mit Martin Luther*. Ἐν: H. Geisser, G. Heintze etc., *Weder Ketzler noch Heiliger. Luthers Bedeutung für den ökumenischen Dialog*. Regensburg 1982, σ. 175).

φυῶς ἐχαρακτηρίσθη ὡς «χώρα τοῦ Λουθήρου», ὡς φέρουσα τὴν σφραγιδα τοῦ πνεύματός του. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ὁ Λούθηρος ἐνεφύσησε νέον, περισσότερον φιλελεύθερον, πνεῦμα εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως, καὶ μάλιστα εἰς τὴν θρησκευτικότητα καὶ τὴν ἠθικὴν ζωὴν αὐτῶν, καὶ διήνοιξε στάδιον περισσότερον φιλελεύθερου πολιτισμοῦ ἐν αὐτῇ διὰ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως. Πράγματι, κατὰ τὸν Π. Κανελλόπουλον, «ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρυθμίσθη ἦταν μέγα κίνημα στὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης, τὴν ἠθικὴν, τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν». Καί, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἰδιαίτερος ἐξαιρέται ὑπ' αὐτοῦ ἡ συντελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ Λουθήρου γερμανικὴ μετάφρασις τῆς Βίβλου, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος «ἀνεμόρφωσε τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν», ὡς «μέγας γλωσσοπλάστης», ἐπιτελέσας «μέγα ἔργον» καὶ «μέγαν λογοτεχνικὸν ἄθλον»¹. Ἀλλ' ἡ ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης πολιτιστικῆς ἐπόψεως εὐρυτέρα ἐξέτασις τοῦ ἔργου τοῦ Λουθήρου ἐναυθὰ ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ὀμιλίας, δι' ὃ καὶ χωροῦμεν εἰς τὴν περισσότερον ἐνδιαφέρουσαν τοὺς Ὁρθοδόξους στάσιν αὐτοῦ ἔναντι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

II.

Ἡ στάσις τοῦ Λουθήρου ἔναντι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Δεύτερον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἔναντι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας στάσιν τοῦ Λουθήρου, αὕτη δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ μᾶλλον ὡς θετικὴ, ἀλλ' ὑπῆρξε περιορισμένη, ἐκδηλωθεῖσα κυρίως ἐν τῇ ἀναζητήσει ἐν τῇ Ὁρθοδόξῃ ἐρεισμάτων τινῶν τῆς διδασκαλίας του. Ἐν τῇ πολεμικῇ δηλαδὴ τῶν διαφόρων νεοδιδασκαλιῶν καὶ καινοτομιῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐπειράθη ὁ Λούθηρος νὰ στηριχθῇ ἐπὶ ὀλιγαριθμῶν τινῶν σημείων τῆς διδασκαλίας καὶ πράξεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, συμφωνούντων πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ διδασκαλίας καὶ ἀντιλήψεις, ἄνευ ὅμως βαθυτέρας μελέτης καὶ γνώσεως τοῦ συνόλου τῆς διδασκαλίας, τῆς λατρείας, τοῦ πολιτεύματος, τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ζωῆς καθόλου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς ἰδιαίτερας καὶ ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τῆς Ρώμης καὶ ἀληθῶς ἀποστολικῆς καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας. Καθ' ὅσον, λόγῳ κυρίως τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπεκράτει κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν τῇ Δύσει ἑλλιπὴς καὶ ἀτελής γνώσις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀκόμη δὲ ἡγνοεῖτο ὑπὸ πολλῶν ἐν αὐτῇ καὶ αὐτῇ ἡ ὑπαρξίς τῆς Ἐκκλησίας

1. Π. Κανελλόπουλου, μν. ἔ. σ. 17, 42, 44, 51. Ἀπὸ πολιτικῆς ἰδίως ἐπόψεως σημειωθῆτω, ὅτι εἰς τὸ συνελθὸν κατ' Ἰούνιον 1980 ἐν Augsburg τῆς Γερμανίας παγκόσμιον Λουθηρανικὸν συνέδριον ἀπροσελθὼν ὁ πρόεδρος τῆς Γερμανικῆς Ὁμοσπονδίας, ἐχαιρέτησε καταλλήλως τοὺς συνέδρους καὶ ἐβεβαίωσε, ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν ἐπιτευγμάτων εἰς τὴν καθ' ὅλου ἱστορίαν τῆς Γερμανίας ὀφείλεται εἰς τὴν πίστιν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Λουθήρου» (Αἰμιλιανοῦ Σηλυβρίας, Ἐκθεσις περὶ τοῦ διαλόγου Ὁρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν. Ἐν: «Ἐκκλησία» 57 (1980) 439-440).

ταύτης, μέχρι τοῦ βαθμοῦ ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ σοφὸς Μελάγχθων, ἄρτι μαθὼν τὴν ἐπιβίωσιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπὸ τοὺς Τούρκους, ἠὲ χαρίσσει τὸν Θεόν, ἐν τῇ γνωστῇ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ, «ὅτι θαυμαστῶς ἔτι σφίξει Ἐκκλησίαν οὐκ ὀλίγην ἐν Θράκῃ καὶ Ἀσίᾳ καὶ Ἑλλάδι... ἐν τοσοῦτῳ πλήθει ἀσεβῶν καὶ θεοσυγῶν ἐχθρῶν»¹. Ὁπωσδήποτε ὅμως, ἐκ διαφόρων ἐκ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς πληροφοριῶν ἐπανακαλύπτοντες οἱ ἀντιμαχόμενοι τότε ἐν τῇ Δύσει Λουθηρανοὶ καὶ Λατῖνοι τὴν ὑπαρξίν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπεκαλοῦντο ἐνίοτε αὐτὴν κατὰ τὸν μεταξὺ αὐτῶν θεολογικὸν διάλογον ὡς ἀθθεντικὴν «μάρτυρα τῆς ἀληθείας» πρὸς δικαίωσιν μὲν τῶν ἰδίων διδασκαλιῶν, ἀναίρεσιν δὲ τῶν ἄλλοτριῶν, οὕτω δὲ ἡ Δύσις ἤρξατο ἐπανευρίσκουσα τὴν διδασκαλίαν καὶ πρᾶξιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας².

Καὶ ὁ Λούθηρος, λοιπόν, θεωρῶν ὀρθῶς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ὡς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Πατέρων καὶ ὡς γνησίαν καὶ ἀθθεντικὴν ἐκπρόσωπον τῆς ἀρχαίας ἠνωμένης Ἐκκλησίας³, — ἥς ἐσυνέχισεν ἀδιακόπως καὶ ἀταλαν-

1. Ἰ. ω. Καρμίρη, *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός*, Ἀθήναι 1937, σ. 20 ἐξ., 30. Ὁμοίως καὶ ὁ Μαρτῖνος Κρούσιος ἔγραψεν: «Πρὸ πλείστον ἐγὼ νομίσας ἑτῶν οὐκέτι τὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἐν τοῖς περὶ ἡμᾶς τόποις χώραν ἔχειν, ὕστερον ἔμαθον ἔτι ζώοντα Χριστοῦ Ἐκκλησίας οὐκ εὐκαταφρόνητον αὐτόθι λοιπὸν εἶναι καὶ Πατριάρχη, ἄνδρα θεοσεβεῖα καὶ παιδεία διαλάμποντα, προύστασθαι τούτου». (*Turcograecia*, Basileae 1584, σ. 410). Ὡς γράφομεν ἄλλαχού, «ἡ ἑλλιπῆς γνώσις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐσφαλμένη ἀντίληψις πολλῶν τότε περὶ ταυτισμοῦ σχεδὸν τῶν δύο ἀρχαίων Ἐκκλησιῶν, Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ καὶ τῇ ὅλῃ ἐκκλησιαστικῇ δομῇ καὶ διοργανώσει, ἡ σκοπίμως καὶ ἐπιτηδεῖως καλλιεργούμενη ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ διδασκομένη ἐν τοῖς θεολογικοῖς καὶ ἐκκλησιαστικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις αὐτῶν, ἐν οἷς ἐσπούδασε καὶ αὐτὸς ὁ Λούθηρος μετὰ τῶν πρώτων Μεταρρυθμιστῶν, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐξουθενώσις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ παρακώλυσις, οἷον διὰ «σιδηροῦ παραπετάσματος», τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς μετὰ τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως, δι' εὐνοήτους πολιτικούς λόγους καὶ σκοπούς, ἐπέτεινον τὴν ὑπὸ τῶν τελευταίων σύγχυσιν καὶ ἄνοιαν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ συνέβαλλον εἰς τὴν μὴ βαθυτέραν ἐρευναν ὑπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης καὶ τῆς ἰδιαιτερότητος αὐτῆς». [Ἰ. ω. Καρμίρη, *Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1963, σ. 6. Γερμανικὴ μετάφρασις τῆς παρούσης μελέτης ἐν περιοδ. «Kyrios» 6 (1966)].

2. Κατὰ τὸν J. F e c h t e n, *Kurtze Nachricht von der Religion der heutigen Griechen etc.*, Leipzig 1711, σ. 17, «ein jedes Theil der Europäischen Religionen dieselbe (τὴν Ἑλληνικὴν) gern auff seiner Seiten haben und als eine Zeugin der Wahrheit auf seine partie aufführen wollen».

3. Κατὰ τὸν E. B e n z, *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, Freiburg-München 1952, σ. 16, ὁ Λούθηρος «sieht in der griechischen Kirche die Repräsentantin der alten Kirche, die auch für Luther als die Kirche der Väter eine autoritative Bedeutung behält, wie er denn auch in seinen theologischen Schriften und vor allem auch in

τεύτως τὴν παράδοσιν καὶ λατρείαν καὶ εὐσέβειαν διὰ τῶν αἰώνων ὡς ἱστορικὴν βιωματικὴν ἐμπειρίαν—, ἐπεκαλέσθη τὴν ἔγκυρον καὶ αὐθεντικὴν μαρτυρίαν αὐτῆς εἰς πολλὰς περιστάσεις τῆς μεταρρυθμιστικῆς δραστηριότητός του, διαπιστώσας πέντε κύρια σημεῖα συμφωνίας τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς λουθηρανικῆς διδασκαλίας καὶ πράξεως, ἀναφερόμενα εἰς τὸ παπικὸν πρωτεῖον, τὸ καθαρτήριο πῦρ, τὰς ἀφέσεις, τὴν στέρησιν ἀπὸ τῶν λαϊκῶν τοῦ ποτηρίου τῆς θείας κοινωνίας καὶ τὴν γλῶσσαν τῆς θείας λειτουργίας. Ἐκ τούτων τὴν μὲν ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων ἀπόρριψιν τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἐγνώριζον οἱ Λουθηρανοὶ ἐκ τῆς ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς πρώτης χιλιετηρίδος συνεχοῦς πολεμικῆς αὐτοῦ ἐκ μέρους τῶν ἀνατολικῶν, συνεπεῖα τῆς ὁποίας κυρίως ἐξεργάγη τὸ 867 καὶ ὠλοκληρώθη τὸ 1054 ἢ ἀπόσχισις τοῦ Πατριάρχου τῆς Ρώμης ἀπὸ τῆς κοινωνίας τῶν ἐτέρων τεσσάρων ἀρχαίων Πατριαρχῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς· τὰς δὲ περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς καὶ τῶν ἀφέσεων ὁμοίως ἐκ τῆς πολεμικῆς τότε τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῆς ἐνωτικῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας καὶ τῆς ἀπαραδέκτου ἀποφάσεως αὐτῆς (1439)· τέλος δὲ τὴν ἀπ' ἀρχῆς συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπον κοινωνίαν τῶν ὀρθοδόξων λαϊκῶν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τῆς θείας εὐχαριστίας, ὡς καὶ τὴν χρῆσιν ἐν τῇ τελέσει τῆς ἱερᾶς λειτουργίας τῆς ἰδίας γλώσσης τῶν διαφόρων χριστιανικῶν λαῶν ἐγνώριζον οἱ Λουθηρανοὶ ἐκ τε τῶν οἰκείων γραπτῶν πηγῶν καὶ ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῶν μετὰ τῶν γειτονικῶν ὀρθοδόξων λαῶν.

Τοιοῦτοτρόπως ὡς πρῶτον σημεῖον συμφωνίας Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ διεπίστωσεν ὁ Λούθηρος τὴν κοινὴν ὑπ' ἀμφοτέρων ἀπόρριψιν τοῦ παπικοῦ πρωτείου, τὸ ὁποῖον ἐγένετο μέγα σχισματοποιὸν στοιχεῖον ἐν τῇ μιᾷ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ, διαιρέσας αὐτὴν κατὰ τε τὸν θ' αἰῶνα εἰς Ἀνατολικὴν καὶ Δυτικὴν, καὶ νῦν κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα ὑποδιαιρέσας τὴν Δυτικὴν εἰς πλείονας Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας, ἐξακολουθεῖ δὲ μέχρι σήμερον νά

den Bekenntnisschriften mit Vorliebe auf die Väter der griechischen Kirche wie Basilius den Grossen und Chrysostomus zurückgreift und Wert darauf legt, die Übereinstimmung der reformatorischen Lehre mit der Lehre der alten Kirche darzulegen». Κατὰ δὲ τὸν St. Runciman, *Das Patriarchat von Konstantinopel vom Vorabend der türkischen Eroberung bis zum griechischen Unabhängigkeitskrieg*, München 1970, σ. 231, ὁ Λούθηρος ἐπίστευεν, ὅτι «die griechische Kirche repräsentiert die echte Tradition des frühen Christentums wesentlich besser als die Theologie von Rom». Καὶ κατὰ τὸν E. Schli nk, Ἡ σημασία τῆς Ὀρθοδοξίας διὰ τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐν Ἐκκλησιαστικῷ Φάρακῳ 52 (1975) 53, «αὐτὸς ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων ἐπίστευον, ὅτι μὲ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ὡς πρὸς τὴν πίστιν ἦσαν σύμφωνοι. Διότι εἶχον ἀρνηθῆ μόνον ὠρισμένας καταχρήσεις τῆς μεσαιωνικῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Παπισμοῦ, καὶ ὄχι τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Μόνον ἱστορικῶς ἴσταντο ἐντὸς τῆς κληρονομίας τοῦ μεγάλου σχίσματος μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἀλλὰ δὲν εἶχον δημιουργήσει τὸ σχίσμα, οὔτε συγκάτευσον εἰς αὐτό». (Τὸ γερμανικὸν κείμενον ἐν «Θεολογία» 44 (1973) 686).

εἶναι τὸ κυριώτερον ἐμπόδιον τῆς ἐπανενώσεως τῶν διεστῶτων. Πράγματι, εὐθὺς μετὰ τὴν ἑναρξιν τῆς Διαμαρτυρήσεως, καὶ δὴ κατὰ τὸν δεκαήμερον διάλογον μεταξὺ τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ παπικοῦ θεολόγου Ἰωάννου Ἐκκίου ἐν Λειψιά¹, παρετήρησεν ὁ Λούθηρος εἰς τὸν προβαλόντα καὶ ὑποστηρίζοντα τὸ παπικὸν πρωτεῖον Ἐκκίον, ὅτι τοῦτο ἐδόθη εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης διὰ συνοδικῶν ἀποφάσεων καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου καὶ συμφωνίας τῶν δυτικῶν πιστῶν ὡς τιμητικὸν καὶ οὐχὶ διοικητικὸν πρωτεῖον, μὴ ὑφιστάμενον θείῳ δικαίῳ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Δι' ὃ ὕψιστος μονάρχης τῆς Ἐκκλησίας οὐδέποτε ἐθεωρήθη ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης, οὔτε θὰ γίνη ποτέ, ἐφ' ὅσον μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἡ Ἑλληνικὴ (Ὁρθόδοξος) Ἐκκλησία δὲν συνεφώνησεν εἰς τοῦτο, καὶ ὅμως δὲν θεωρεῖται αἰρετικὴ. Ὁ Ἐκκίος ὤφειλε νὰ φεισθῇ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν πολλῶν χιλιάδων Ἀγίων αὐτῆς, ἧτις ἐξηκολούθει μέχρι τῶν χρόνων ἐκείνων ὑπάρχουσα καὶ ἀναμφιβόλως θὰ ἐξακολουθήσῃ ὑπάρχουσα καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. Ἀδυνάτου ὅμως οὔσης τῆς πιστῆς ἀποδόσεως ἐναυθῆα ὀλοκλήρου τοῦ μακροῦ διαλόγου μεταξὺ τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Ἐκκίου περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας², συνοψίζοντες τοῦτον παρατηροῦμεν γενικῶς, ὅτι ὁ Λούθηρος ἐθεώρει τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ὡς τὴν ἀρχαιστάτην πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, προϋπάρξασαν καὶ αὐτῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὡς ἔχουσαν μητέρα τὴν Ἐκκλησίαν Ἱεροσολύμων, οὐσαν κοινὴν μητέρα πασῶν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν. Ἐπίσης ἐθεώρει αὐτὴν ὡς τὸ καλλίτερον τμῆμα τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας (*melio-riorem partem universalis Ecclesiae*), ἧς οὐδὲν ἕτερον τμῆμα ἔδωκε περισσοτέρους καὶ ἐξοχωτέρους συγγραφεῖς καὶ ἀγίους, ἀπὸ ὅσους ἔδωκεν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία. Τέλος, ἀφοῦ ἀπέριψε τὴν ἀφελῆ ὅσον καὶ κακόβουλον λατινικὴν δυσφημίαν, ὅτι δῆθεν συνεπέα τῆς μὴ ἀναγνωρίσεως τοῦ κυριαρχικοῦ παπικοῦ πρωτείου ἀπώλεσαν οἱ Ἕλληνες μετὰ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ἔγιναν οὐ μόνον σχισματικοί, ἀλλὰ καὶ αἰρετικοί³, ὑπερῆμύθη ὁ Λούθηρος τῆς ὀρθοδοξίας, ἀγιότητος, ἀνεξαρτησίας καὶ αὐτοτελείας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἀναρίθμητοι ἐπί-

1. Βλ. D. Martin Luthers, *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Weimar 1884, σ. 11, σ. 271 ἐξ. Der authentische Text der Leipziger Disputation (1519), aus bisher unbenutzten Quellen hg. von Otto Seitz, Berlin 1903.

2. Πλεῖω βλ. ἐν Ἰω. Καρμίρη, Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελλάγχθων περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 9-21.

3. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπὶ αἵρέσει κατηγορία τοῦ Ἐκκίου καὶ γενικῶς τῶν Λατίνων εἰς βάρος τῶν Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων ἐστηρίχθη καὶ ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀποφάσεως τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντίας (1415), τῆς καταδικασάσης ὡς αἵρεσιν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰωάννου Hus, καθ' ἣν δὲν εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὑποταγὴ εἰς τὸν Πάπαν, τοῦθ' ὅπερ ἐκπαλαὶ ἐπρέσβευον καὶ ἐφήρμοζον ἐν τῇ πράξει σταθερῶς καὶ ἀδιακόπως πάντες οἱ ἀνατολικοὶ χριστιανοὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι σήμερον.

σκοποι και άγιοι και μάρτυρες και άπλοϊ θεοφιλεῖς χριστιανοὶ ἐσώθησαν, καιτοι οὐδέποτε ὑπήχθησαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, μὴ ἀναγνωρίσαντες τὸ διεκδικούμενον ὑπ' αὐτοῦ κυριαρχικὸν πρωτεῖον, ὅπερ δὲν ὑφίσταται θεῖω δικαίω ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλ' εἶναι ἀνθρώπινον καθαρῶς κατασκευάσμα¹.

Σημειωθήτω ὅτι εἰς τὸ πρωτεῖον τοῦ Πάπα, τὸν μετὰ τοῦ Ἐκκλιου διάλογον τῆς Λειψίας και τὰς κατὰ τὴν πολυήμερον διάρκειαν αὐτοῦ ἀναπτυχθεῖσας θέσεις του περι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπανήλθεν ἐπιβεβαιωτικῶς ὁ Λούθηρος και ἐπ' ἄλλαις εὐκαιρίαις², ἐξ ὧν ἰδιαιτέρας μνείας ἄξια εἶναι δύο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ τοῦ ἔτους 1519 πρὸς τὸν Σάξονα πρίγκηπα Γεώργιον Σπαλατῖνον³, και μάλιστα πρὸς τὸν ἐκλέκτορα (Kurfürst) τῆς Σαξονίας Φρειδερίκον, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔγραψεν, ὅτι τὸ πρωτεῖον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης δὲν προέρχεται ἐκ θεῖου δικαίου (non est jure divino), ἀλλ' ἐξ ἀνθρώπινου δικαίου, διότι στηρίζεται ἐπὶ συνοδικῶν ἀποφάσεων και παραδοχῆς αὐτῶν ἐκ μέρους δυτικῶν χριστιανῶν. Ἄλλ' ἡ σύνοδος συνίστησιν ἀνθρώπινον δίκαιον, ἐξ ἀνθρώπινου δὲ δικαίου δὲν δύναται νὰ ἀποτελεσθῆ θεῖον δίκαιον. Διὰ τοῦτο ὀλόκληρος ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐπὶ 1400 τότε ἔτη δὲν εἶχεν ὑποταγῆ εἰς τὸν Πάπαν. Ἐὰν τὸ πρωτεῖον αὐτοῦ ὑφίστατο θεῖω δικαίω, θὰ ἔπρεπε κατὰ τὰ 1400 ταῦτα ἔτη νὰ εἶχον ἀναθεματισθῆ πλεῖστοι χριστιανοί, ἐν οἷς και οἱ ἀγιώτατοι Πατέρες και μέγιστοι Διδάσκαλοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός και ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὅτινες ἄνευ διαταγῆς και ἐξουσιοδοτήσεως τῆς ρωμαϊκῆς ἑδρας ἐποίμαναν... Ἐπὶ πλέον, ἐὰν τὸ παπικὸν πρωτεῖον ἦτο ἐκ θεῖου δικαίου, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἀναθεματισθῆ και αὐτὴ ἡ μεγάλη και ἀγιωτάτη Σύνοδος τῆς Νικαίας, ἐπειδὴ ἐθέσπισεν, ὅπως ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ἔχη τὴν ἐξουσίαν μόνον ἐπὶ τῶν δυτικῶν Ἐκκλησιῶν, καθὼς ὁ Ἀλεξανδρείας ἐπὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ... Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἀσύστατον και ἀυθαίρετον κατηγορίαν τοῦ Ἐκκλιου, ὅτι οἱ Ἕλληνες και γενικῶς οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς και τῆς Ἀφρικῆς ἐγένοντο σχισματικοὶ και αἰρετικοί, ὁ Λούθηρος παρατηρεῖ και ἐν τῇ παρούσῃ ἐπιστολῇ, ὅτι οὐδέποτε εἶχεν ἀκούσει ἀσεβέστεραν και θρασυτέραν βλασφημίαν κατὰ τῆς ἀγίας Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἣτις και ἐν τοῖς νομο-

1. «Illud magis attendendum est, quod Graecos haereticissimos ausus est appellare satis modeste, cum in universa Ecclesia nulla pars dederit plures excellentiores scriptores, quam Graeci» (WA. 2, 272). «Cum Graeci illud non credentes nunquam sint habiti ob hoc pro haereticis nisi apud novissimos haereticantissimos haereticantes (ausser bei den jüngsten rabiaten Ketzermachern». (WA. Briefwechsel, Nr. 218. Bd 1, 544, 37).

2. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 21 ἐξ.

3. Martin Luthers *Briefwechsel*, Nr. 187, Weimar 1930, Bd. 1, 422, 68. Βλ. και Nr. 192, αὐτόθι 1, 469 ἐξ. Ἰδίως βλ. τὴν μελέτην του «Von dem Papsttum zu Rom. (Wider den hochberühmten Romanisten zu Leipzig, Augustin von Alfeld, Franziskaner), 1520.

κανονικοῖς βιβλίοις χαρακτηρίζεται ὡς ἔνδοξος καὶ ἀμεμπτος. Καταλήγων δὲ ἐτόνισεν, ὅτι δὲν ἐδικαιοῦντο ὁ Ἐκκλῆσιος καὶ οἱ ὁμόφρονές του νὰ κατηγορῶσιν ὀλόκληρον τὴν Ἀνατολικήν, τὴν Ἀφρικανικὴν καὶ τὴν Γαλλικανικὴν Ἐκκλῆσιαν καὶ τὴν ἀγιωτάτην Σύνοδον τῆς Νικαίας ὡς αἰρετικὰς, ὡς ἐὰν εἶχον ἀντιταχθῆ εἰς τὸ θεῖον δίκαιον¹. Εἰς δὲ τὴν ἀσύστατον κατηγορίαν τοῦ Ἐκκλῆσιου, ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλῆσια κατέστη σχισματικὴ, ἐπειδὴ ἐξ αὐτῆς προῆλθον ὁ Νεστόριος, ὁ Μακεδόσιος, ὁ Ἀκάκιος, ὁ Εὐτυχῆς καὶ ἄλλοι, ὁ Λούθηρος ἀπήντησεν, ὅτι οὗτοι δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλῆσιαν, τοῦθ' ὕπερ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν Δυτικὴν Ἐκκλῆσιαν προκειμένου περὶ τῶν Πελαγονίων, τῶν Μανιχαίων, τῶν Ἰοβινιανῶν καὶ ἄλλων, οὕτως ὥστε δὲν δύναται μία ὀλόκληρος Ἐκκλῆσια νὰ χαρακτηρίζεται ὡς σχισματικὴ ἐξ ὀλίγων κακῶν καὶ σχισματικῶν. Τέλος ὁ Λούθηρος ἀνεγνώριζε τὴν καθολικότητα καὶ συνοδικότητα τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλῆσιας, ἥτις ἄνευ Πάπα οὔσα, δὲν παρεξέκλινεν εἰς τὰς ἀκρότητας καὶ καινοτομίας τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς, ἀλλὰ διετήρησεν ἀνόθευτον τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ Λούθηρος ἡμφεσβήτησε τὸ ἀλάθητον, καίτοι παρεδέχετο τὴν τριαδολογικὴν καὶ τὴν χριστολογικὴν διδασκαλίαν αὐτῶν.

Παραλείποντες καὶ ἄλλας ἀναφορὰς τοῦ Λουθήρου εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλῆσιαν περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα², διαπιστοῦμεν ὅτι οὗτος ἀνεῦρε καὶ ἐπέσημανεν ὡς δεῦτερον σημεῖον συμπτώσεως καὶ συμφωνίας τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς λουθηρανικῆς διδασκαλίας τὴν κοινὴν ἀπόρριψιν ὑπὸ τε τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων τῆς περὶ καθαρτηρίου πυρὸς διδασκαλίας τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλῆσιας. Τὴν διδασκαλίαν ταύτην, ὡς ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Δύσει, εἶχεν ἤδη ἐπισημάνει πρὸ πολλοῦ καὶ ἀπορρίψει ὡς ἄγνωστον τῇ ἀγίᾳ Γραφῇ καὶ τῇ ἱερᾷ Παραδόσει νεωτερισμὸν ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλῆσια, ἥτις δὲν δέχεται τὴν ὑπαρξίν τοῦ καθαρτηρίου καὶ δὴ μετὰ χαρακτῆρος ἱκανοποιήσεως τῆς θείας δικαιοσύνης. Ὁ Λούθηρος, λοιπόν, καὶ οἱ λοιποὶ Διαμαρτυρόμενοι, γινώσκοντες τοῦτο ἰδιαίτατα ἐκ τῶν προσφάτων τότε κατὰ τῆς ἐνωτικῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου ἀγώνων τῶν Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων, ἠκολούθησαν αὐτοῖς καὶ οὐδαμῶς παρέλλειπον νὰ ἀναζητῶσι πάντοτε παρ' αὐτοῖς ἔρεισμα καὶ ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ. Οὕτω πρῶτος ὁ Λούθηρος, γράφων τὸ 1519 πρὸς τὸν Σάξονα πρίγκηπα Γεώργιον Σπαλατῖνον, παρετήρει: Τοῦτο εἶναι βέβαιον, ὅτι οὐδεὶς εἶναι αἰρετικὸς μὴ πιστεύων ὅτι ὑπάρχει καθαρτῆριον πῦρ· οὔτε εἶναι τοῦτο ἄρθρον πίστεως, ἀφοῦ καὶ οἱ Ἕλληνες, καίπερ μὴ πιστεύσαντες τοῦτο, οὐδέποτε ἐθεωρήθησαν ἕνεκα τούτου ὡς αἰρετικοί, ἐκτὸς παρὰ τοῖς νεωτάτοις αἰρετικοῖς³.

1. WA. Briefwechsel, Nr 192, Bd. 1, 469 ἐξ.

2. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, μν. ε., σ. 9 ἐξ.

3. WA, Briefwechsel, Nr. 218, Bd. 1, 544, 37. Βλ. καὶ M. L u t h e r, *Resolu-*

Ὡς τρίτον σημεῖον συμφωνίας μεταξύ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων διεπίστωσεν ὁ Λούθηρος τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀπὸ κοινοῦ ἀπόρριψιν τῶν λατινικῶν ἀφέσεων μετὰ τῶν ὑπερτάκτων ἔργων, ὑποστηρίζας ὅτι αὐταὶ ἰσχύουσι μόνον διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, οὐχὶ δὲ διὰ τοὺς Ὁρθοδόξους ἐν Τουρκίᾳ, Ταρταρίᾳ, Λιβονίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Αἱ κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως ἐπιβαλλόμεναι πρόσκαιροι ποιναι δὲν ὑποχρεοῦσι τοὺς Ὁρθοδόξους, οὐδὲ μεταφέρονται αὐταὶ εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν ἐν τῷ λεγομένῳ καθαρτηρίῳ πυρί. Ἀφοῦ λοιπὸν αἱ ἀφέσεις δὲν εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τοὺς Ὁρθοδόξους καὶ δὲν ὑποχρεοῦσι τοὺς ἐξ αὐτῶν ζῶντας, πολλῶ ἤττον ὑποχρεοῦσι τοὺς νεκρούς, οἵτινες εἰς οὐδεμίαν Ἐκκλησίαν ἀνήκουσιν ἢ ὑπόκεινται¹. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἐτόνισεν ὁ Λούθηρος, ὅτι δὲν ὑπάρχει θησαυρὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἐκ τοῦ ὁποίου λαμβάνων ἐκάστοτε ὁ Πάπας χορηγεῖ ἀφέσεις εἰς τοὺς δεομένους, οὔτε ὑπάρχουσι πρόσκαιροι ποιναι καὶ ἀφέσεις, οὔτε ὑπάρχουσι περισσεύουσαι ἀξιομισθία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀγίων².

Ὡς τέταρτον σημεῖον συμφωνίας τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων διεπίστωσεν ὁ Λούθηρος τὴν κοινὴν ἀπόρριψιν τῆς λατινικῆς καινοτομίας τῆς στερήσεως ἀπὸ τῶν λαϊκῶν τοῦ ποτηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, καθ' ὅσον πάντες ὀρθῶς ἐμμένουσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀντιτάσσοντες καὶ ἐφαρμόζοντες ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει τὴν ὑπὸ τοῦ Κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ κοινωνίαν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τοῦ μυστηρίου, καθὼς ἀκριβῶς πράττει τοῦτο ἀδιακόπως καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία. Ἀντιστοίχως καὶ ἐν τῷ XXII, 4 τῆς Ἀπολογίας τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας γίνεται λόγος περὶ τῆς ὑπὸ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν πιστῶν κοινωνίας ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ κατὰ τῆς ὑπὸ τῆς Ρώμης ἐπιβληθείσης στερήσεως τοῦ ποτηρίου ἀπὸ τῶν λαϊκῶν, προσάγεται δὲ μετὰ τὴν ἀγιογραφικὴν θεμελίωσιν καὶ ἡ ἐκ τῆς πράξεως τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπιβεβαίωσις διὰ τῶν ἐξῆς: "Ὅθεν ἀποδεικνύεται, ὅτι ὑπὲρ ἀπάσης τῆς Ἐκκλησίας (καὶ οὐχὶ μόνον ὑπὲρ τῶν κληρικῶν) ἰδρύθη τὸ μυστήριον· καὶ τὸ ἔθος τοῦτο διασφύζεται μέχρι τοῦδε ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς Ἐκκλησίαις, ὑπῆρξε δὲ ποτε καὶ ἐν ταῖς Λατινικαῖς Ἐκκλησίαις, ὡς μαρτυροῦσιν ὁ Κυπριανὸς καὶ ὁ Ἱερώνυμος³. Ἀναμφιβόλως ἡ παροῦσα καινοτομία τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἀντίκειται εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς θείας εὐχαριστίας: «πῖετε

tiones disputationum de indulgentiarum virtute, 1518, Conclusio XXII, WA, 1, 571, 10. *Lutherswerke in Auswahl*, Bd. 1, 74, καὶ *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*⁴, σ. 375.

1. M. Luther, *Resolutiones disputationum...* WA, 1, 571, 10.

2. *Lutherswerke in Auswahl*, Bd. 1, 74.

3. *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*⁴, σ. 329.

ἐξ αὐτοῦ πάντες) (Ματθ. 26,28) καὶ «ἐάν... μὴ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς» (Ἰωάν. 6,53), καὶ καταργεῖ τὴν ἐπιβεβλημένην ἰσοτιμίαν πάντων τῶν μελῶν τοῦ ἑνὸς σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὀδηγήσασα εἰς τὴν ὑπερέψωσιν τῶν λατίνων κληρικῶν ὑπεράνω τῶν λαϊκῶν καὶ εἰς τὸ ἀπόλυτον κυριαρχικὸν πρωτεῖον τοῦ Πάπα¹, διδάγματα ἀπαράδεκτα ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων².

Ὡς πέμπτον σημεῖον συμφωνίας τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐπεσήμανεν ὁ Λούθηρος τὸ τῆς γλώσσης, ἐν ἧ δέον νὰ τελεῖται ἑκασταχοῦ ἡ θεία λειτουργία καὶ ἀναγινώσκηται ἡ ἅγια Γραφή. Οὕτως ἐν τῇ περὶ «Βαβυλωνείου αἰχμαλωσίας» μελέτῃ του ἐρωτᾷ ὀρθῶς: Διατί ἐπιτρέπεται νὰ τελεῖται ἡ λειτουργία ἑλληνιστί, λατινιστί καὶ ἑβραϊστί, οὐχὶ δὲ καὶ γερ-

1. Καὶ κατὰ τὸν I. Καλογήρου, «die Orthodoxe Kirche kann für eine Verallgemeinerung der Verweigerung des Laienkelches keine Entschuldigung zugestehen, sondern muss darin eine Bestätigung für die Bevorzugung des Priesterstandes erblicken, welche Bevorzugung sich dann über andere Neuerungen zum ausschliesslichen und absoluten päpstlichen Primat weiter entwickelte». (*Die Tätigkeit der Orthodoxen Kirche bei ihrer ersten Begegnung mit der Reformation*, Thessaloniki 1962, σ. 16).

2. Σημειωθῆτω ἐναυθα, ὅτι περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας γίνεται λόγος καὶ ἐν τῷ X ἄρθρῳ τῆς Ἀπολογίας τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας (αὐτόθι, σ. 248), ἔνθα καὶ ἄλλιν παραπέμπεται εἰς τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς πίστωσιν τῆς «σωματικῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ» ἐν αὐτῷ, καὶ εἰδικῶς γίνεται ἀναφορὰ τὸ μὲν εἰς τὴν «ἐπικλησιν» τῆς Ὁρθοδόξου Λειτουργίας, ἐν ἧ «δέεται ἐκτενῶς ὁ ἱερεὺς, ὅπως μεταβάλλῃ τὸν ἄρτον εἰς αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ» (παρὰ Ἰω. Καρμίρη, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεῖα...*, τ. I², σ. 306), τὸ δὲ εἰς τὰς σχετικὰς ἐρμηνείας τοῦ Ἑλληνοσ Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος (Βουλγαρίας) Θεοφυλάκτου (Εἰς Μάρκ. 14,22. PG 123, 649. 652) καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου (Εἰς Ἰωάν. 10,2. PG 74, 341). Ἐπὶ πλεόν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἐπανῆλθε βραδύτερον καὶ ὁ Τύπος συμφωνίας (Formula concordiae), (Solida declaratio VII, 11. Ἐν: *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, σ. 976). Τέλος καὶ ἐν τῷ ἄρθρῳ XXIV, 78-93 τῆς Ἀπολογίας τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας (*Die Bekenntnisschriften...*, σ. 371-375), ἔνθα γίνεται ἐκτενὴς λόγος περὶ τῆς Λειτουργίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς θυσίας, ἡμαρτημένως καταβάλλεται προσπάθεια ὅπως ἐμφανισθῇ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ὡς ἀπορρίπτουσα τὸν χαρακτῆρα τῆς θείας εὐχαριστίας ὡς θυσίας ἱλαστικῆς, ἐνῶ τούναντίον αὕτη δέχεται, ὅτι ἡ θεία εὐχαριστία εἶναι μυστήριον ἅμα καὶ θυσία, καὶ δὴ οὐ μόνον εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας καὶ αἰνέσεως, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἱλαστικὴ θυσία, προσφερομένη ὑπὲρ ζώντων τε καὶ τεθνεώτων, εἰ καὶ αὕτη δὲν προσφέρει τὴν θείαν εὐχαριστίαν τῷ Θεῷ «ὡς τινὰ ἱκανοποίησιν διὰ τὰς ποινὰς τοῦ καθαρτηρίου πυρός», οὕτινος τὴν ὑπάρξιν ἀπορρίπτει. Παρατηρητέον δὲ ὅτι τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑφισταμένην διχογνωμίαν μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν προσπαθοῦσι σύγχρονοὶ τινες θεολόγοι νὰ καλύψωσι διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Λουθήρου ἀποδοχῆς τῆς πραγματικῆς σωματικῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ ἄρτῳ καὶ τῷ οἴνῳ τῆς θείας εὐχαριστίας, συμπεριλαμβανούσης οὕτω καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ μυστηρίῳ τούτῳ.

μανιστή ἢ ἐν οἰαδῆποτε ἄλλη γλώσση;¹ Καὶ ἐν τούτῳ λοιπὸν συνεφώνει πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ ἐπεκαλέσθη τὴν μαρτυρίαν αὐτῆς, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἐκπαλαὶ αὕτη εἰσήγαγε μεταφράσεις τῶν ἀγιογραφικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων εἰς τὰς ἐθνικὰς γλώσσας πάντων τῶν ὀρθοδόξων λαῶν, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἐπέβαλε τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐν τῇ λειτουργίᾳ, τοῦθ' ὅπερ κατέκρινεν ὁ Λούθηρος. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν ἐν τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ θέσιν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ὁ Λούθηρος ἐδίδασκεν, ὅτι δύναται ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα ὀρθῶς νὰ ὀνομάζηται ἱερὰ γλῶσσα (ὡς καὶ ἡ ἑβραϊκὴ), ἐφ' ὅσον ἐξελέγη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοῦτο μεταξὺ τῶν ἄλλων γλωσσῶν καὶ ἐν αὐτῇ ἐγράφη ἡ Καινὴ Διαθήκη, ἐξ αὐτῆς δέ, ὡς ἐκ μιᾶς πηγῆς, ἐξέρρευσαν πᾶσαι αἱ ἄλλαι γλῶσσαι διὰ μεταφράσεων καὶ ὑπ' αὐτῆς ὁμοίως ἐξηγιάσθησαν².

Ἄλλὰ παρὰ τὰς προεκτεθείσας εὐμενεῖς κρίσεις καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ Λουθήρου περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας γενικῶς, οὐχ ἤττον ὁμοῦς δυσμενῶς καὶ ὑποτιμητικῶς ἐξεφράσθη οὗτος εἰδικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Πατριάρχου αὐτῆς ἐν τῇ ἐν ἔτει 1539 γραφείῃ μελέτῃ του «Περὶ τῶν Συνόδων καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν»³, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναφέρεται εἰς τὰς μεταξὺ τῶν δύο Πατριαρχῶν παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης ἔριδας διὰ

1. M. Luther, *De captivitate Babylonica Ecclesiae praeludium* (1520). WA. 6, 524. Lutherswerke in Auswahl, Bd. 1, 457.

2. M. Luther, *An die Ratsherrn aller Städte deutsches Lands* (1524). WA. 15,37. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἐξ ἄλλων συναφῶν ἐκφράσεων φαίνεται, ὅτι ὁ Λούθηρος ἐτίμα τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν καὶ γενικώτερον τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τινος ἐπιτραπέζιου λόγου αὐτοῦ τῇ 16.2.1538, ἐν τῷ ὁποίῳ διεπίστωσε «magnam esse similitudinem Graecismi et Germanismi, quod multo satius esset, Graecam quam Latinam linguam in Germania esse...» (Lutherswerke in Auswahl, Bd. 8, *Tischreden*, hg. von O. Clemen s, Nr. 3748, Berlin 1950, σ. 158). Παρατίθεται ἐνταῦθα καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ διαπίστωσις τοῦ E. Benz, ὅτι κατὰ τὸν Λούθηρον, ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου χρῆσις τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης «ist ausdrücklich als eine Erwählung bezeichnet, die diese Sprache vor allen anderen auszeichnet und ihr ein heilsgeschichtliches Vorzeichen gibt. Die Ausbreitung des römischen Reiches und der hellenistischen Kultur und Sprache im Raum dieses Reiches wird als eine heilsgeschichtliche, geheimnisvolle Vorbereitung verstanden, durch die die griechische Sprache über die ganze Ökumene verbreitet und damit befähigt wurde, von Gott als Mittel seiner Offenbarung an alle Welt benutzt und so zur heiligen Sprache erhoben zu werden. Diese Heiligung kommt den übrigen Sprachen, den Volkssprachen, nicht auf dieselbe unmittelbare Weise der Erwählung, sondern in einer abgeleiteten Form zu, und zwar durch die «Dolmetschung» der Heiligen Schrift aus der heiligen Sprache in die Volkssprachen». (*Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche*. Marburg 1949, σ. 173).

3. M. Luther, *Von den Conciliis und Kirchen*, Weimar 1914. WA. Bd. 50, σ. 576-579,

τὸ «μηδαμινὸν πρωτεῖον», ὡς χαρακτηρίζει τοῦτο. Ἀλλὰ διὰ τῆς μελέτης ταύτης κυρίως ἀπεσκοπεῖ ὁ Λουθῆρος νὰ δείξῃ, ὅτι ὁ Ρώμης δὲν ἦσκει πρωτεῖον ἐξουσίας ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν πατριαρχικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Συνόδων, καὶ ἄρα δὲν ἦτο ὁ ὑπέρτατος κυβερνήτης τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ὑψίστη διοικητικὴ ἀρχὴ ἦτο ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ὡς ἀπέδειξε τοῦτο τὸ παράδειγμα τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἣτις ἠγνόησε παντελῶς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης. Ἐπομένως οὐχὶ οὗτος, ἀλλ' αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι ἤσκουν τὴν ὑπάτην διοικητικὴν ἐξουσίαν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἀναγνωριζομένης τῆς κρατησάσης ἐν αὐτῇ ἀρχῆς τῆς συνοδικότητος. Ἡ δὲ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης δὲν ἦτο ἡ πρώτη καὶ ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ μήτηρ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλ' ἦτο «θυγάτηρ Ἐκκλησία», ἐνῶ «μήτηρ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν» ἦτο ἡ Ἐκκλησία Ἱεροσολύμων, ἐπὶ πλέον δὲ «πρώτη καὶ ἀρχαιοτάτη πασῶν Ἐκκλησιῶν» ἦτο ἡ τῆς Ἀντιοχείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύσαντες τὸ πρῶτον ὠνομάσθησαν χριστιανοὶ (Πράξ. 11,26), καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐπὶ ἑπτὰ καὶ πλέον ἔτη ἐκήρυξαν τὸ εὐαγγέλιον οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος μετὰ πολλῶν μεγίστων Ἀποστόλων. Παρὰ ταῖς Πατριαρχικαῖς Ἐκκλησίας λοιπὸν Ἱεροσολύμων, Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας, καὶ Ρώμης ὑψώθη ὑπὸ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, οἶονεὶ ὡς ἀντίπαλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἐπίσκοπος τῆς ὁποίας ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων «κατεστάθη ὡς Πατριάρχης ἴσος πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης», οὕτω δὲ «ἤρχισεν ἡ αἰωνία ἔρις καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης καὶ τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὸ πρωτεῖον ἢ τὴν ὑψίστην ἐξουσίαν» ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ¹. Κρίνοντες τὴν ἀνωτέρω δυσμενῆ γνωμάτευσιν τοῦ Λουθήρου περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Πατριάρχου αὐτῆς, νομίζομεν ὅτι δύναται αὕτη νὰ ἐξηγηθῇ πως ἐκ τῆς ἀτελοῦς ὑπ' αὐτοῦ γνώσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πατερικῆς Θεολογίας αὐτῆς, ἐκ τῶν κατ' αὐτῆς συκοφαντιῶν τῶν Λατίνων καὶ ἐκ τῶν σχηματισθεισῶν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ Λουθήρου προκαταλήψεων καὶ ἐμμόνων ἰδεῶν εἰς βάρος αὐτῆς ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς διαμονῆς καὶ τῶν σπουδῶν αὐτοῦ ἐν τοῖς ρωμαϊκοῖς ἐπαιδευτικοῖς καὶ μοναστικοῖς ἰδρύμασιν, ἃς δὲν εὔρε μετὰ ταῦτα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναθεωρήσῃ διὰ νέας βαθυτέρας καὶ ἀπροκαταλήπτου μελέτης τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Αὗται εἶναι αἱ σπουδαιότεραι διαπιστώσεις καὶ θέσεις καὶ γῶμαι τοῦ Λουθήρου περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἵνα παραλείψωμεν ἑτέρας τινὰς ὁμοίας ἢ ἥττον σπουδαίας καὶ εὐνοϊκὰς περὶ αὐτῆς κρίσεις καὶ ἱστορικὰς ἀναφορὰς αὐτοῦ εἰς αὐτήν. Πέραν τούτων ὅμως δὲν ἠδυνήθη δυστυχῶς ὁ Λουθῆρος νὰ διεισδύσῃ βαθύτερον εἰς τὸ δογματικὸν σύστημα, τὸ ἐκκλησιαστι-

1. Πληρυστέραν ἀνάλυσιν τῆς διατριβῆς ταύτης τοῦ Λουθήρου βλ. ἐν Ἰω. Καρμίρη, ἐνθ' ἀν., σ. 25-30.

κόν πολίτευμα, τὴν μυστικὴν ὕφην, τὸ ὀρθόδοξον πνεῦμα, τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὸν χαρακτῆρα καθόλου τῆς κατ' ἀνατολὰς Ὀρθοδοξίας, ἵνα ἀνεύρη καὶ ἄλλας μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ διαφορὰς, ἃς τότε ἀπέριπτον οἱ πρῶτοι Μεταρρυθμισταὶ ὡς μεταγενεστέρας καινοτομίας τοῦ λατινικοῦ Σχολαστικισμοῦ, ἐνῶ πολὺ πρότερον, ἤδη ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, εἶχον ἀπορρίψει αὐτὰς οἱ Ὀρθόδοξοι, στερεῶς ἐχόμενοι πάντοτε τῆς ἀρχαιοπαραδότου πίστεως καὶ παραδόσεως, χωρὶς ὅμως νὰ καταλήξωσιν εἰς τὰς ἀκρότητας, εἰς τὰς ὁποίας ἐν τῇ ὀξὺτητι τοῦ ἀντιπαπικοῦ ἀγῶνός των κατέληξαν οἱ πρῶτοι Μεταρρυθμισταί. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη ἀμφιβολία, ὅτι πολλὰ ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἀνεζήτηε ὁ Λούθηρος καὶ διὰ τὰ ὁποῖα κατεπολέμει τὸν Παπισμὸν, ἠδύνατο νὰ ἀνεύρη ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ἣτις οὐ μόνον ἦτο ἀπηλλαγμένη τῶν αὐθαιρεσιῶν τῆς παπικῆς ἀπολυταρχίας καὶ τῶν τοπικῶν καταχρήσεων τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐπὶ πλέον εἶχε διατηρήσει ἀσινῆ καὶ ἀνόθευτον τὸν θησαυρὸν τῆς πίστεως καὶ τῆς παραδόσεως τῆς ἀρχαίας οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν μυστικὸν χαρακτῆρα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐναντι τοῦ εἰσχωρήσαντος ἐν αὐτῷ δυτικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἠδυνήθη ἢ δὲν ἠθέλησεν ὁ Λούθηρος νὰ στρέψῃ τὸν Προτεσταντισμὸν πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν τῶν Πατέρων καὶ τῶν Συνόδων, καὶ φέρῃ οὕτως αὐτὸν ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἀληθῆ Ὀρθοδοξίαν καὶ τὸν γνήσιον εὐαγγελικὸν Χριστιανισμὸν, ἀλλ' ἐξηκολούθησε νὰ παραμένῃ πάντοτε δυτικὸς θεολόγος, θεολογῶν διὰ τῶν λατινικῶν κατηγοριῶν σκέψεως, μὴ δυνηθεὶς νὰ ἀπελευθερωθῆ πλήρως ἀπ' αὐτῶν καὶ θραύσῃ τὰ δεσμὰ τῆς σχολαστικῆς σκέψεως, ξένος πάντοτε παραμείνας πρὸς τὴν θεολογικὴν σκέψιν τῶν ἀνατολικῶν Πατέρων, οὓς ἠγνῶει καὶ ὑπετίμα, ἀπορρίπτων τὴν αὐθεντίαν καὶ τὸ κύρος αὐτῶν¹ καὶ γενικῶς τὸ κύρος τῆς ἱεραῆς Παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας

1. Ὡς ἀλλαχοῦ γράφομεν, «ὁ Λούθηρος δὲν ἐδέχετο τοὺς Πατέρας ὡς «*receptas autoritates*», ἀπορρίπτων τὴν αὐθεντίαν καὶ τὸ κύρος αὐτῶν. Κατ' ἐξάίρεσιν ἀνεγνώριζε τὸ κύρος ἰδίως τοῦ ἱεροῦ Ἀύγουστίνου, ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ ὁποίου ἐστήριζε τὴν ἑαυτοῦ περὶ δικαιοσύνης ἀρχὴν *sola fide* καὶ γενικῶς τὴν διδασκαλίαν του. Ἄλλ' ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη ὑπὸ τοῦ I. Κ α λ ο γ ή ρ ο υ, «παρουσιάζεται ἀστήρικτος ὁ διίσχυρισμὸς τῶν Προτεσταντῶν, ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτῶν περὶ δικαιοσύνης ἐκ μόνης τῆς πίστεως συμπίπτει καθ' ὅλα τὰ σημεῖα μὲ τὴν ἀντίστοιχον διδασκαλίαν τοῦ Ἀύγουστίνου. Ἐπὶ παραδειγματι τὸ 14 λεφ. τοῦ ἔργου του *De fide et operibus* (PL 40, 197-230), ὡς καὶ τὰ ἐν συνεχείᾳ 15, 16 καὶ 21 κεφάλαια αὐτοῦ, περιέχουν διδασκαλίαν ἀντίθετον πρὸς τὴν τῶν Προτεσταντῶν». (*Ἡ χάρις κατὰ τὸν ἱερὸν Ἀύγουστίνον*, ἐν: «Γρηγόριος Παλαμάς» 64 (1981) 291). Δυστυχῶς ὅμως ὁ Λούθηρος ὑπετίμα τοὺς ἄλλους Πατέρας, καὶ ἰδίως ἐθεώρει ὡς μηδαμινὸς («*nichts*») τοὺς τρεῖς μεγάλους Ἱεράρχας καὶ οἰκουμενικοὺς Διδασκάλους: Μέγαν Βασίλειον, Γρηγόριον Ναζιανζηνὸν καὶ περισσότερον πάντων τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, ὅστις «συνέγραψε πολλὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα εἶχον μὲν μεγάλην λάμψιν, ἀλλ' ἦσαν μόνον εἷς μέγας, ἔρημος καὶ ἀτακτος σωρὸς καὶ σάκκος πλήρης λέξεων, ὅπισθεν τῶν ὁποίων οὐδὲν εἶναι!» Πρὸς τούτοις δὲ ἰσχυρίζετο, ὅτι καὶ «εἰς τὸν Ὠριγένην οὐδεμία

καὶ ὑπερτονίζων μονομερῶς τὴν ἁγίαν Γραφήν (*sola scriptura*). Ἐὰν ὁ Λουθήρος ἐσέβετο τὴν σταθερῶς ὑπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ δέκα πέντε τότε αἰῶνας διατηρηθεῖσαν ἀναλλοίωτον ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν Παράδοσιν καὶ εἶχε πληρεστέραν γνῶσιν τῆς διδασκαλίας τῶν φορέων αὐτῆς Ἑλλήνων Πατέρων, ἐξ ἄλλου δὲ ἐὰν καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἦτο ἐλευθέρα καὶ ἀκμάζουσα κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα, θὰ ἦτο διάφορος ἢ ἐξέλιξις τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἣτις θὰ ἠδύνατο νὰ στραφῇ καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολήν, διὰ τινος προσκλίσεως καὶ προσεγγίσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Ὀρθοδοξίαν, ἢ ὅποια ἀπὸ πολλῶν αἰῶνων εἶχεν ἀποκρούσει τὰς ἑτεροδιδασκαλίας καὶ τοὺς νεωτερισμοὺς τοῦ διεκδικουντος ἀπολυταρχικῶς τὸ πρωτεῖον καὶ τὸ ἀλάθητον ἐν τῇ οἰκουμενικῇ Ἐκκλησίᾳ Παπισμοῦ καὶ προπαρασκευάσει ἀρκούντως τὸ ἔδαφος εἰς τὴν Λουθήρειον Μεταρρυθμίσιν¹. Ἀντὶ τούτων ὁμοῦς

λέξις περὶ Χριστοῦ εὐρηται! Νομίζομεν ὅτι αἱ ἡμαρτημένα αὐτὰ κρίσεις τοῦ Λουθήρου περὶ τῶν εἰρημένων Πατέρων καὶ ἡ παντελὴς ἀποσιώπησις πολλῶν ἄλλων Ἑλλήνων Πατέρων, οὓς οὐδὲ κατ' ὄνομα ἀναφέρει ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, ὀφείλονται εἰς τὴν ἀγνοίαν αὐτῶν καὶ τῆς διδασκαλίας των, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ὁ Λουθήρος δὲν διεκρίνετο ἐπὶ μεγάλῃ ἐλληνομαθείᾳ, ὥστε νὰ δύναται νὰ μελετᾷ τὰ συγγράμματα αὐτῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ πρωτοτύπῳ, καὶ οὕτω νὰ διεισδύη βαθέως εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν. Ἐδικαιολογεῖ δὲ τὴν ὑπ' αὐτοῦ μείωσιν τοῦ κύρους τῶν Πατέρων ὁ Λουθήρος μὲ τὴν παρατήρησιν, ὅτι καὶ οὗτοι ὑπῆρξαν ἄνθρωποι καὶ ἡ ἀσθεντία καὶ ἡ φήμη αὐτῶν κατεπίεσαν καὶ ἐσμίκρυναν τὰ βιβλία τῶν Ἀποστόλων. Βεβαίως ἔχουσι πολλὰ κατὰ καὶ ὠφέλιμα πράγματα γράψει οἱ Πατέρες, τὰ ὅποια ὁμοῦς ὀφείλει τις νὰ ἀναγινώσκῃ μετὰ κρίσεως, μὴ ἀποδεχόμενος καὶ ἐγκρίνων παρευθὺς πάντα, ἐὰν μὴ προηγουμένως ἤθελε συγκρίνῃ αὐτὰ πρὸς τὸν κανόνα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ἐὰν καὶ μετ' αὐτοῦ συμφωνῶσιν». Τούναντιον ὁμοῦς πρὸς ταῦτα ἠναγκάσθη νὰ διαφωνήσῃ καὶ αὐτὸς ὁ Μελάγχθων ἐν τινι ἐπιτραπεζίῳ διαλόγῳ καὶ νὰ ὑπερασπισθῇ τὸ κύρος ἰδίως τοῦ Μ. Βασιλείου, εἰς τὸν ὅποιον περισσότερον πάντων παραπέμπει ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ. Πράγματι ὁ Μελάγχθων ἐθεώρει τοὺς Ἑλληνας Πατέρας ὡς ἀσθεντικοὺς ἑρμηνευτὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης, δυναμένους περισσότερον πάντων νὰ ἐρευνῶσι γλωσσικῶς αὐτὴν καὶ διεισδύωσι βαθύτερον εἰς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, ἕνεκα τῆς ταυτότητος τῆς ὑπ' αὐτῶν λαλουμένης καὶ γραφομένης γλώσσης πρὸς τὴν γλῶσσαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἣτι δὲ καὶ ὡς ἐγγύτερον ἰσταμένους πρὸς τὰς πηγὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ. (Βλ. Ἰ. ω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Ὁ Λουθήρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 40-42, 67-68). Συναφῶς καὶ ὁ E. B e n z, *Die östliche Orthodoxie und das kirchliche Selbstbewusstsein der Reformation*, ἐν: *Evangelisches und Orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung*, hg. von E. Benz und L. A. Zander, Hamburg 1952, σ. 120, παρατηρεῖ ὁρθῶς, ὅτι «der Beurteilung der Väter durch Luther ein starkes Element persönlicher Willkür innewohnt; viele seiner Urteile sind ungerechte Verallgemeinerungen eines zufälligen Einzeleindrucks, den Luther in seiner Krisenzeit von dem einen oder anderen Kirchenvater hatte». Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Λουθήρου γνώσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Πατερικῆς Θεολογίας αὐτῆς βλ. καὶ E. S c h ä f e r, *Luther als Kirchenhistoriker. Ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaft*. Gütersloh 1897, σ. 170 ἔξ.

1. Καὶ ὁ K. T σ ι ρ π α ν λ ῆ ς φρονεῖ, ὅτι «if Constantinople of the 16th century were able to provide competent and ecumenically minded theologians and were free from

ὁ Λούθηρος ἀπέρριψε τὴν ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ διαφυλασσομένην ἀκαινοτόμητον γνησίαν ἱεράν Παράδοσιν τῆς ἀρχαίας ἡνωμένης Ἐκκλησίας καὶ τὴν δομὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐκείνης, ὡς καὶ θεμελιώδεις δογματικὰς διδασκαλίας αὐτῆς, ἀντικαταστήσας αὐτὰς διὰ τῶν «*sola scriptura καὶ sola gratia in solo Christo*» κ.λ.π., μὲ μοναδικὸν μέτρον πάντων καὶ κριτήριον τὸν ἐν τῇ ἀγίᾳ Γραφῇ λόγον τοῦ Θεοῦ, ὑποκειμενικῶς καὶ τοῦτον νοούμενον καὶ ὀρθολογιστικῶς ἐρμηνευόμενον¹. Αὐτονόητον βεβαίως ὅτι ταῦτα καὶ ἄλλαι ἀμφισβητήσεις τοῦ Λουθήρου, ἀπορρίψαντος μετ' ἄλλων καὶ πολλὰς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις, περὶ τὰς ὁποίας εἶχον σημειωθῆ καταχρήσεις ἐν τῇ Δύσει, (καίτοι «*abusus non tollit usum*»), ἦσαν ἀπαράδεκτα ἐκ μέρους τῆς παραδοσιακῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας, τοῦθ' ὅπερ ἐξηγεῖ ἐν μέρει τὴν ἐν ἀρχῇ ἐπιφυλακτικὴν στάσιν αὐτῆς ἐναντι τῆς Μεταρρυθμίσεως τοῦ ἰστ' αἰῶνος.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, δύναται νὰ κατανοηθῆ, διατὶ οὔτε ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ οὔτε ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ πεδίου κατώρθωσεν ὁ Λούθηρος νὰ προσεγγίση τὴν ἀνατολικὴν Ὁρθοδοξίαν, καὶ οὕτω δὲν κατέστη δυνατὴ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ συνάντησις τοῦ Προτεσταντισμοῦ μετὰ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἥτις ἐξ ἄλλου τότε, ἐν καταπτώσει καὶ ὑποδουλώσει ὑπὸ τοὺς Τούρκους διατελοῦσα, δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ ἀναλάβῃ καὶ ἀγάγῃ ἐπιτυχῶς εἰς πέρας παρομοίαν πρωτοβουλίαν. Πράγματι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, μὲ κέντρον αὐτῆς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὑπὸ βαρύτατον κύπτουσα βαρβαρικὸν ζυγόν² καὶ λίαν ἀπομεμακρυσμένη οὔσα ἀπὸ τῶν κυριωτέρων προτεσταντικῶν μητροπόλεων

Moslem slavery, the early Protestants of Germany and Poland would perhaps have been converted to eastern Christianity, since all that which Luther was searching to find, had been kept pure and intact by the Eastern Church, and not by the Western Church which was devastated by the papal absolutism, abuses and innovations of medieval times». (C. T s i r p a n l i s, *The historical and ecumenical significance of Jeremias II's correspondence with the Lutherans (1573-1581)*. The American Institute for Patristic and Byzantine Studies, No. 5, New York 1982, σ. 20).

1. Ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς, «*das absolute Schriftprinzip als «norma normans», die Rechtfertigungslehre als «Kanon im Kanon», wonach Luther selbst den Kanon des Neuen Testaments korrigierte, der masslose Christomonismus, die Verlegung aller Autorität auf das «testimonium internum» jedes einzelnen Gläubigen usw., das alles sind nicht einfach periphere Korrekturen, sondern eben entscheidende Eingriffe in das Wesen des christlichen Glaubens, die der überkommenen Lehre und Praxis der alten Kirche diametral entgegengesetzt sind*». (J. P a n a g o p o u l o s, *Luther ausserhalb des Luthertums: Orthodoxe Sicht*. Ἐν: «*Concilium*», ἔνθ' ἄν. σ. 499).

2 Βλ. π.χ. C. B e n d e r, *Geschichtliche Darstellung der Leiden der Christenheit durch Osmanische Glaubenswut und Eroberungssucht von den frühesten bis auf die neuesten Zeiten*, 1846. S. R u n c i m a n, *The Great Church in captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek war of independence*. New York 1968.

τοπικῶς τε καὶ διὰ τῆς παρεμβολῆς ρωμαιοκαθολικῶν χωρῶν, δὲν ἡδυνήθη νὰ ἀναμειχθῇ εἰς τὰ τῆς Διαμαρτυρήσεως, ἀλλ' ἦτο ἡναγκασμένη νὰ παρίσταται πόρρωθεν ἀπλοῦς θεατῆς τοῦ μεγάλου θρησκευτικοῦ δράματος τοῦ ἰστ' αἰῶνος ἐν τῇ Δύσει. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ διεδίδοντο ἐξ ἐμμέσων καὶ πολλάκις ὑπόπτων πηγῶν αἱ πλέον συγκεχυμένα καὶ δυσμενεῖς κατὰ τῆς Λουθηρανικῆς κινήσεως πληροφορίες ἐπὶ αἰρέσει, δι' ὃν λόγον ἐλάχιστοι ἐκ τῶν ἀνατολικῶν εἶχον σχηματίσει σαφῆ τινα περὶ αὐτῆς ἀντίληψιν. Διὰ ταῦτα εἰς τὰς ἀπὸ τῆς Γερμανικῆς Βιττεμβέργης καὶ Τυβίγγης ὡς καὶ τῆς Πολωνικῆς Βίλνας γενομένας φιλενωτικὰς προτάσεις πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν¹ ἐτήρησεν αὕτη τὴν ἐπιβαλλομένην ἐπιφυλακτικότητα, συνάψασα μὲν φιλικὰς σχέσεις, ἀποφυγοῦσα δὲ πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν ἔνωσην, ἂν μὴ προηγουμένως οἱ Διαμαρτυρόμενοι ἐδέχοντο ἀνεπιφυλάκτως τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν².

Ἀπὸ τῆς ἄλλης δὲ πλευρᾶς ἀξιοπαρατήρητον εἶναι, ὅτι, καίτοι ὁ Λούθηρος δὲν κατάρθρωσε νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ἐνδεικνυομένην πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ δι' αὐτῆς τὴν πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ἄγουσαν ὁδόν, ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι, πρὸς τοῖς ἀνωτέρω ἐπισημανθεῖσι καὶ χρησιμοποιηθεῖσιν ὑπ' αὐτοῦ σημείοις συμφωνίας μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, προσέτι «διεμόρφωσε διὰ τῆς ἀμέσου ἐπαφῆς του μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τὴν οἰκουμενικὴν σκέψιν του, ἥτις εἶτα ἐκαλλιεργήθη μετ' αὐξούσης προσοχῆς καὶ ὑπὸ τῶν Λουθηρανικῶν κύκλων τῶν γειτνιαζουσῶν πρὸς τὴν Γερμανίαν ἀνατολικῶν χωρῶν»³. Φαίνεται ὅτι πρᾶγματι ὁ Λούθηρος διεπνέετο ὑπὸ τῆς οἰκουμενικῆς ιδέας, ὅτι πᾶσαι αἱ χριστιανικαὶ Ἐκκλησίαι εἶναι ἀδελφαὶ Ἐκκλησίαι καὶ μέλη τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας ἢ τῆς μιᾶς «Χριστιανοσύνης». Καὶ ἡ παγκόσμιος αὕτη διάστασις τῆς Ἐκκλησίας, ἐκτεινομένη πέραν καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς μεσαιωνικῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, περιλαμβάνει ἀοράτως πάντας τοὺς πιστεύοντας «ἀγίους», τοὺς ἀνήκοντας εἰς πάσας τὰς χριστιανικὰς κοινότητας πιστῶν, ἐν αἷς κηρύσσεται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ τελοῦνται τὰ μυστήρια ὀρθῶς, ἀνεξαρτήτως γεωγραφικῶν ἢ ἱστορικῶν

1. Βλ. Ἰω. Καμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 39 ἐξ., 79 ἐξ.

2. Εὐνόητον ὅτι, ἐλλείψει ἀμέσου ἐπισήμου ἐπικοινωνίας καὶ γνωριμίας μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Λουθηρανῶν καὶ τῆς ἐπακολουθούσης ἀμοιβαίας ἀγνοίας ἐκατέρωθεν, δὲν ἦτο εὐχερὴς ἡ μεταξὺ αὐτῶν συνεννόησις καὶ προσέγγισις. Καὶ κατὰ τὸν S. R u n c i m a n, «it is difficult to see how any real union between the Orthodox and Lutheran Churches could have been achieved. The Lutherans had not rid themselves of the superstition of Rome in order to unite with a Church whose devotion to saints and images and monastic vows must have seemed quite as idolatrous. To the Orthodox the Lutherans seemed to combine certain Roman errors with an unsound evangelism and a regrettable taste for iconoclasm. The chief common-ground was a mutual dislike of the Papacy; and that was hardly a sufficient bond» (αὐτόθι, σ. 257).

3. K. V ö l k e r, *Luther und der Osten Europas*. Ἐν: *Luther-Jahrbuch 1933*. (Luther-Ges.), hg. von Th. Knolle, München τ. 15 (1933) σ. 136.

περιορισμῶν. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία ὀντολογικῶς εἶναι μία καὶ ἀδιάσπαστος, ἡ τοιαύτη δὲ ἐνόητος αὐτῆς ἀπορρέει ἐκ τῆς μιᾶς θείας κεφαλῆς τῆς, ἣτις εἶναι ὁ εἷς Χριστός. Διὰ ταῦτα ἐξῆρεν ὁ Λούθηρος τὰ κοινὰ σημεῖα διδασκαλίας καὶ τοὺς κοινούς κρίκους τοὺς συνδέοντας τὸν Προτεσταντισμὸν πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἔναντι τῆς ὁποίας ἐτήρησε μετὰ τοῦ Μελάγχθονος θετικὴν ἐν γένει στάσιν, ὡς καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις διεπιστώσαμεν¹, παρά τινας ἀντιθέτους ἐκφράσεις καὶ ἐκδηλώσεις αὐτοῦ. δυναμένας νὰ ἐξηγηθῶσιν ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν τοῦ ἀνευδότου ἀγῶνός του κατὰ τῆς Ρώμης καὶ ἐκ τοῦ ἰδίου προσωπικοῦ χαρακτῆρός του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ καθόλου στάσις τοῦ Λουθήρου ἔναντι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς καὶ ἡ οἰκουμενικὴ σκέψις αὐτοῦ ἐπεβίωσαν καὶ ἐσυνεχίσθησαν κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας μέχρι καὶ τοῦ παρόντος, καλλιεργούμεναι μετ' αὐξούσης πάντοτε δυνάμεως κυρίως μὲν ὑπὸ τοῦ ἐξαπλωθέντος καὶ μεγαλυνθέντος παγκοσμίου Λουθηρανισμοῦ, εἶτα δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς Λουθηρείου κινήσεως προελθουσῶν ποικιλιῶν Προτεσταντικῶν Ὁμολογιῶν².

Πρὸς τούτους ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ ἐξάρσεως εἶναι, ὅτι πρῶτος ὁ Λούθηρος μετὰ τοῦ Μελάγχθονος ἔθεσε τὸ ζήτημα τῶν μεταξὺ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ γενικώτερον σχέσεων μᾶλλον ἐπὶ ἀνωτέρου ἐπιστημονικοῦ θεολογικοῦ ἐπιπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συνεχισθεῖσαι ἐξελιχθήσαν κυρίως αὐται, μέχρι τῆς κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα συμμετοχῆς τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Λουθηρανῶν εἰς τὴν οἰκουμενικὴν ἐκκλησιαστικὴν κίνησιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεχίζουσιν ἐμμέσως τὸν θεολογικὸν διάλογον ἐν τοῖς πλαίσιοις τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα ἐν τῷ τμήματι

1. Πρβλ. καὶ P. Meinhold, *Ökumenische Kirchenkunde*, Stuttgart 1962, σ. 186: «Die Reformatoren, namentlich Luther und Melanchthon, haben zwar eine durchaus positive Einstellung zur orthodox-morgenländischen Kirche gehabt und in ihr geradezu das Muster der wahren christlichen Kirche gesehen». Auch E. Benz, *Beziehungen zwischen den deutschen Reformationskirchen und den Orthodoxen Kirchen von der Reformation bis zum 19. Jahrhundert*. Ἐν: *Orthodoxie und evangelisches Christentum*, Nr. 1, hg. vom Kirchlichen Aussenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland, Witten 1949, σ. 21: «Für Luther ist die Ostkirche das Modell der Kirche, wie sie sein sollte, da sie nicht den spezifisch westlichen abendländischen Verfall durchgemacht hat».

2. Ὡς ἀλλαχοῦ γράφομεν, «ἡ ἔναντι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας θετικὴ στάσις τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Μελάγχθονος ἐγένετο ἀντικείμενον μιμήσεως ἐκ μέρους τῶν μετὰ ταῦτα Διαμαρτυρομένων, ὅσων τοῦ Δαυῖδ Χυτραίου, τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου, ἄλλων τε καὶ ἰδιαιτάτα τῶν Βυρτεμβεργίων θεολόγων, τῶν ἐν Πολωνίᾳ καὶ νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ Διαμαρτυρομένων, ὡς καὶ τῶν πολυαριθμῶν φίλων τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου καὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως μέχρι τοῦ J. Heineccius, τοῦ W. Gass, τοῦ F. Kattenbusch, τοῦ F. Heiler καὶ τῶν πολυαριθμῶν συγχρόνων ἡμῖν διαμαρτυρομένων θεολόγων, τῶν προαγόντων τὰς σχέσεις καὶ τὸν ὀρθόδοξο-λουθηρανικὸν θεολογικὸν διάλογον». (Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 68).

αὐτοῦ «πίστις καὶ τάξις»¹, ἔτι δὲ καὶ διὰ διμερῶν θεολογικῶν ἐπιτροπῶν ἐκατέρωθεν². Οὕτως ὁ μεταξὺ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Λουθηρανισμοῦ καὶ γενικώτερον τοῦ Προτεσταντισμοῦ διάλογος, —μετὰ τὴν ἐκτροπὴν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα³, ὡς καὶ συνεπεῖα τῆς προσηλυτιστικῆς δραστηριότητος τῶν διαμαρτυρομένων ἱεραποστόλων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολῇ κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα⁴, — ἐπανεκτέθη τὴν ἀρχικὴν γνησίαν μορφήν του καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐξ ἧς εἶχεν ἐκτραπῆ ὀρθὴν ὁδόν, ἣν ἐν ἀρχῇ ἐχάραξαν ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων καὶ ἠκολούθησαν εἶτα οἱ Βυρττεμβέργιοι καὶ οἱ μετὰ τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου συνδιαλεχθέντες Λουθηρανοὶ πρὸ πάντων θεολόγοι⁵, ἐπανεκτέθη δηλαδὴ τὴν μορφήν τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου διὰ τῆς ἐν ἀκραιφνῶς ἐπιστημονικῷ πνεύματι θεωρητικῆς τῶν δογματικῶν, τῶν λειτουργικοκανονικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν διαφορῶν συζητήσεως καὶ ἀναζήτησεως τῆς ἀληθείας, ὡς καὶ τῆς ἐν πνεύματι χριστιανικῆς ἀγάπης ἀρμονικῆς συνεργασίας τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐπὶ τῶν κατατρυχόντων τὸν σύγχρονον κόσμον θεμάτων καὶ προβλημάτων τοῦ Πρακτικοῦ Χριστιανισμοῦ. Τέλος ἡ Δ' Πανορθόδοξος Διάσκεψις τὸ 1968 «ἐθεώρησεν ὡς λυσιτελεῖ τὴν ἑναρξίν ἀμοιβαίων ἐπαφῶν μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Λουθηρανῶν» καὶ δυνατὴν τὴν διεξαγωγὴν διμερῶν προπαρασκευαστικῶν θεολογικῶν διαλόγων⁶, «πρὸς προλείανσιν τοῦ ἐδάφους» καὶ δημιουργίαν τοῦ καταλ-

1. Ἰω. Καρμίρη, *Ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς ἑτεροδόξους Ἐκκλησίας καὶ τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν (WCC)*, Ἀθῆναι 1949. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν*, Ἀθῆναι 1975. Ἰω. Καλογηροῦ, *Ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ Κίνησις*, Θεσσαλονικὴ 1951. Μ. Σιώτου, *Ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις καὶ τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν*, Ἀθῆναι 1961. Β. Σταυρίδου, *Ἱστορία τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως*, Ἀθῆναι 1964. Τοῦ αὐτοῦ, *Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμενικὴ Κίνησις*, ἐν «Θεολογία» 46(1975) 228 ἐξ., 292 ἐξ. Χ. Γιανναρᾶ, *Ἀλήθεια καὶ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1977. G. Florovsky, *The Orthodox Churches and the Ecumenical Movement prior to 1910*. Ἐν: R. Rouse and S. Neill (eds), *A history of the Ecumenical Movement, 1517-1948*, Philadelphia 1967. Geschichte der Ökumenischen Bewegung, Mainz 1964. W. de Vries, *Orthodoxie und Ökumenische Bewegung*, ἐν: «Stimmen der Zeit» 192 (1974) 663-671. H. Fey, G. Tavarad, *Geschichte der Ökumenischen Bewegung, 1948-1968*, Göttingen 1974. — *The Orthodox Church and the Churches of the Reformation. A survey of Orthodox-Protestant Dialogue*. WCC: Faith and Order Paper 76, Geneva 1975, σ. 1-40.

2. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν*, Ἀθῆναι 1975.

3. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός*, σ. 177-275.

4. Ἀδόθι, σ. 177 ἐξ., 277 ἐξ.

5. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 136 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, *Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1937.

6. Τοιοῦτοι διμερεῖς θεολογικοὶ διάλογοι διεξήχθησαν μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν Κωνσταντινουπόλεως, Μόσχας καὶ Ρουμανίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Λουθηρανικῆς

λήλου κλίματος διὰ τὴν ἑναρξίν τοῦ ἐπισήμου πανορθοδόξου καὶ πανλουθηρα-
νικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου¹, ὅστις καὶ πράγματι ἤρξατο ἐν Espro τῆς Φιλλαν-
δίας κατ' Αὐγούστον 1981². Ἐξ αὐτοῦ ἀναμένεται ἡ εἰς βάθος ἐπανεξέτασις
καὶ ἐπανεκτίμησις τῶν ἐνούντων καὶ διαιρούντων τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ τὸν
Λουθηρανισμὸν σημείων ἐν τε τῇ δογματικῇ διδασκαλίᾳ καὶ τῇ λατρεία καὶ
τῷ πολιτεύματι αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ δυνατότης μείζονος προσεγγίσεως καὶ συμ-
φωνίας αὐτῶν καὶ περαιτέρω θετικῆς προωθήσεως καθόλου τῶν σχέσεων
αὐτῶν πρὸς τινὰ μορφήν στενοτέρας συνεργασίας καὶ πληρεστερας ἐνότητος
αὐτῶν.

Ἐν κατακλείδι, ἀνασκοποῦντες τὴν μακρὰν ἱστορικὴν ἀνέλιξιν τῶν
σχέσεων μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν Ὁρθοδόξου καὶ Λουθηρανικῆς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς
μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, θεωροῦμεν μέγα ἀτύχημα, ὡς προείπομεν, ὅτι ἡ ἑλ-
λιπὴς ὑπὸ τοῦ Λουθήρου γνῶσις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ πνεύμα-
τος αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ βραχύτης καὶ στενότης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του ὀρίζοντος,
μὴ ἐπεκτεινομένου πέραν τῆς Ῥώμης, ἠμπόδισαν αὐτὸν νὰ προχωρήσῃ πέραν
τοῦ θεωρητικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ πεδίου καὶ νὰ συνάψῃ οὐσιαστικὰς ἀπ'
εὐθείας σχέσεις μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς ἔπραξεν ὁ Μελάγχθων
διὰ τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας
καὶ τῆς ὑποβολῆς αὐτῆς εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Ἰωάσαφ ἐν ἔτει
1559 πρὸς ἑναρξίν θεολογικοῦ διαλόγου μεταξύ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς Δια-

(Εὐαγγελικῆς) Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας ἀφ' ἑτέρου. Π.χ. μεταξύ τοῦ Οἰκουμενικοῦ
Πατριαρχείου καὶ τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας διεξήχθησαν διμερεῖς
θεολογικοὶ διάλογοι ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ Μάρτιον 1969 (βλ. «Ökumenische
Rundschau» 1970, Nr. 11), ἐν Arnoldshain κατ' Ὀκτώβριον 1971 (Ö.R. 1972, Nr. 22),
ἐν Chambésy Γενεύης κατ' Ὀκτώβριον 1973 (Ö.R. 1974, Nr. 26), ἐν Friedewald κατ'
Ὀκτώβριον 1975 (Ö.R. 1977, Nr. 31), ἐν Βόννη κατὰ Φεβρουάριον 1978 (Ö.R. 1980,
Nr. 38), ἐν Stapelage/Lippe κατ' Ὀκτώβριον 1981 κ.λ.π. Ὁμοίως μεταξύ τῆς Ρω-
σικῆς Ὁρθοδόξου καὶ τῆς Γερμανικῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας διεξήχθησαν διμερεῖς
θεολογικοὶ διάλογοι ἐν Arnoldshain τὸ 1959, ἐν Zagorsk Μόσχας τὸ 1963, ἐν Höchst
Γερμανίας τὸ 1967, ἐν Leningrad τὸ 1969, ἐν Kirchberg/Württemberg τὸ 1971,
ἐν Zagorsk τὸ 1973 κ.λ.π. Ὡσαύτως καὶ μεταξύ τῆς Ρουμανικῆς καὶ τῆς Εὐαγγελικῆς
Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας ἔλαβε χώραν διάλογος ἐν Σιβία Ρουμανίας τὸ 1970 κ.λ.π.
(βλ. Ö.R. 23 (1974) 76-85, 243-246). «Studienhefte», Witten-Bielefeld. Informa-
tionen aus der Orthodoxen Kirche, hrsg. vom Kirchlichen Aussenamt der EKD,
Frankfurt 1980.

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, *Ἡ Δ' Πανορθόδοξος Διάσκεψις*, Ἀθήναι 1968, σ. 45.
Γερμανικὴ μετάφρασις ἐν: «Evangelische Kommentare» 1 (1968) 451 ἔξ. καὶ «Θεο-
λογία» 39 (1968) 305 ἔξ.

2. Βλ. «Ἐπίσκεψις» 12 (1981) 258, σ. 2-6. Documentation Catholique 79
(1982) 56-57. Πρβλ. καὶ Th. Nikolaou, *Teilhabe am Mysterium der Kirche. Eine Analyse der Gespräche zwischen Ökumenischem Patriarchat und EKD*. Sonderdruck aus «Ökumenische Rundschau» 30 (1981) Heft 4.

μαρτυρήσεως¹, και ὡς ἔπραξαν βραδύτερον κατὰ τὰ ἔτη 1573-1581 οἱ Βυρττεμβέργιοι Λουθηρανοὶ θεολόγοι, συνάψαντες τὸν γνωστὸν ἐπιστολιμαῖον θεολογικὸν διάλογον μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰερεμίου Β' και τῶν περὶ αὐτὸν βυζαντινῶν θεολόγων². Καὶ ὅμως πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν θὰ ἔδει νὰ ὠθήσῃ τὴν Λουθήρειον Μεταρρύθμισιν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, και ἄλλη τις ἐσωτερικὴ συγγένεια αὐτῆς πρὸς ἐκείνην, καθ' ὅσον τοῦτο μὲν ἢ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία συνέβαλεν ἐμμέσως προπαρασκευάσασα τὴν Διαμαρτύρησιν διὰ τε τῆς γνωστῆς μακροχρονίου ἀντιθέσεώς της κατὰ τοῦ Παπισμοῦ, τοῦτο δὲ και διὰ τοῦ, ὑπὸ ποικίλας μορφᾶς, και ἰδιαίτατα τὴν τοῦ Οὐμανισμοῦ, διαδοθέντος ἐν τῇ Δύσει φιλελευθέρου φιλοσοφικοῦ και πολιτιστικοῦ πνεύματος αὐτῆς, διὰ διαφόρων ἀγωγῶν και μάλιστα διὰ τῶν ἐκεῖσε πρὸ και μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταφυγόντων Ἑλλήνων λογίων, και γενικώτερον διὰ τοῦ ἀποτελέσαντος τὴν βᾶσιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ τοιοῦτου και τῆς ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας προφυλακῆς και ἀμύνης τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης και τῆς ἀνθρωπότητος γενικώτερον κατὰ τῆς βαρβαρότητος.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾔ, φαίνεται ὅτι τὴν ὑπὸ τοῦ Λουθήρου χαραχθεῖσαν ὁδὸν ἠκολούθησαν και ἀκολουθοῦσι κατὰ τὸ μᾶλλον και ἤττον οἱ Λουθηρανοὶ μέχρι σήμερον, χωρὶς ὅμως νὰ δυνηθῶσι νὰ καταλήξωσιν εἰς πλήρη συμφωνίαν και ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων «μαρτυρήσωσι τῇ ἀληθείᾳ» (Ἰωάν. 18,37), «ἀληθεύοντες ἐν ἀγάπῃ» (Ἐφεσ. 4,15). Ἐφ' ὅσον λοιπὸν οἱ μὲν σύγ-

1. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία και Προτεσταντισμός, σ. 30 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Λούθηρος και ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 53 ἐξ. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ἢ μὴ ἀνταπόκρισις τοῦ Πατριάρχου Ἰωάσαφ εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Μελάγχθωνος φαίνεται ὅτι ὀφείλεται εἰς τὴν παντελῆ τότε ἄγνοιαν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τῶν κατὰ τὴν Λουθήρειον Μεταρρύθμισιν ἐν τῇ Δύσει, εἰς τὴν προσηλυτιστικὴν δραστηριότητα τῶν Διαμαρτυρομένων ἐν Μολδαβίᾳ εἰς βᾶρος τῶν Ὁρθοδόξων, εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μελάγχθωνος προσέλκυσιν τοῦ Δημητρίου Μυσοῦ εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν και εἰς τὴν μετέπειτα ὑπὲρ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Μυσοῦ προσηλυτιστικὴν δραστηριότητα εἰς βᾶρος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἰδίως ἐν Μολδαβίᾳ, τὴν ὅποιαν εἶχον ἐγκαίρως καταγγελεῖ οἱ ἐκεῖ Ὁρθόδοξοι εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.

2. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία και Προτεσταντισμός, σ. 76 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δογματικά και συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τ. Ι', Ἀθῆναι 1960, σ. 437 ἐξ., τ. ΙΙ', Graz 1968, σ. 515 ἐξ. Πρβλ. και Wort und Mystierium, Der Briefwechsel über Glauben und Kirche 1573 bis 1581 zwischen den Tübinger Theologen und dem Patriarchen von Konstantinopel. Witten 1958. G. Mastrantonis, Augsburg and Constantinople. The correspondence between the Tübingen Theologians and Patriarch Jeremiah II of Constantinople on the Augsburg Confession, Brookline 1981. Κ. Τσιρπανλῆ, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Πατριάρχου Ἰερεμίου τοῦ Τρανοῦ με τοὺς Λουθηρανούς τῆς Τυβίγγης, Νέα Ὑόρκη 1982. C. Tsirpanlis, The historical and ecumenical significance of Jeremias II's correspondence with the Lutherans (1573-1581), New York 1982.

χρονοι Λουθηρανοί ἐπιθυμοῦσι τὴν συνεννόησιν καὶ τὴν προαγωγὴν καὶ σύσφιγξιν τῶν σχέσεων καὶ συνεργασίαν μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων, διακηρύσσοντες ὅτι σκοπὸς τῶν εἶναι κυρίως ἡ μαρτυρία τῶν Ἀποστόλων καὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ τῆς «ἀληθείας» καὶ ἡ κοινὴ ἀποδοχὴ καὶ «μαρτυρία» ταύτης, ἐξ ἄλλου δὲ καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία σύνοιδεν ἑαυτὴν, ὅτι αὐτὴ εἶναι ὁ φορεὺς «τῆς ἀπαξ παραδοθείσης τοῖς ἁγίοις πίστεως» (Ἰουδ. 3) καὶ ἀληθείας, — ἣν διετήρησεν ἀναλλοίωτον, καθὼς παρέλαβεν αὐτὴν ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων τῆς ἀρχαίας ἐκείνης Ἐκκλησίας, ἥς εἶναι ἡ ἀδιάκοπος ἱστορικὴ συνέχεια καὶ ἡ ἄμεσος κληρονόμος τῆς πίστεως, τῶν παραδόσεων, τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ πνεύματος αὐτῆς¹, — ἐφ' ὅσον λέγομεν ὑφίστανται αἱ προϋποθέσεις αὗται, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ πάντοτε ἡ ἐλπὶς συνεννόησεως καὶ συμφωνίας τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ὁρθοδόξου καὶ Λουθηρανικῆς, τοῦ Κυρίου συνεργοῦντος, διὰ τοῦ ἀρξαμένου καὶ διεξαγομένου ἐπισήμου ὀρθόδοξο-λουθηρανικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου², τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ ἔχει διαπιστωθῆ ἤδη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' καὶ τῶν περὶ αὐτὸν Βυζαντινῶν θεολόγων, ὡς καὶ τῶν μεταγενεστέρων ὀρθοδόξων θεολόγων μέχρι τῶν συγχρόνων, ὅτι «ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς κ υ ρ ι ω τ ῆ ρ ο ι ς» ὑφίσταται συμφωνία μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν, ὡς ἔγραφεν ὁ Πατριάρχης οὗτος ἐν ἔτει 1579 πρὸς τοὺς Βυρτεμβεργίους θεολόγους τῆς Τυβίγγης³. Ἐπομένως ἐν τῇ καταβαλλομένῃ γενικῶς προσπαθείᾳ διὰ τὴν πλήρη ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἀγάπῃ ἐλπίζουσι πολλοὶ σύγχρονοι Ὁρθόδοξοι καὶ Λουθηρανοὶ εἰς τὴν ὑπὸ τῆς θείας Κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας διευθέτησιν καὶ ὑπερνήκησιν πασῶν τῶν μετὰ αὐτῶν ὑφίστα-

1. Βλ. καὶ E. Lieb, *Orthodoxie und Protestantismus*. Ἐν: «Orient und Occident» 1(1929) 6: «Es ist von ungeheurer Bedeutung, dass die Orthodoxe Kirche das altchristliche Dogma rein bewahrt und auch nicht durch scholastischen Rationalismus entstellt hat». Πρβλ. καὶ G. Williams, *The Orthodox Church of the East in the eighteenth century being the correspondence between the Eastern Patriarchs and the Nonjuring Bishops*, London 1968, σ. v.

2. Γενικώτερον περὶ τούτου βλ. ἐπὶ πλέον καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, Ἀθήνα 1975. Chrysostomos Konstantinidis, Metropolit von Myra, *Der Dialog zwischen Orthodoxen und Lutheranern*. Ἐν: «Ökumenische Rundschau» 25 (1976) 4, 489-501. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁρθόδοξοι προβληματισμοὶ καὶ προοπτικαὶ ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μετὰ τοῦ Λουθηρισμοῦ, ἐν: «Θεολογία» 47 (1976) 71-84. Θ. Νικολάου, Προετοιμασία καὶ προβλήματα τοῦ ἐπισήμου θεολογικοῦ διαλόγου μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς Παγκοσμίου Λουθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας, ἐν: «Ἀπόστολος Βαρνάβας» 41 (1980) 135-141, 177-185. Τοῦ αὐτοῦ, *Teilhabe am Mysterium der Kirche*, Sonderdruck aus «Ökumenische Rundschau» 30 (1981) Heft 4. D. Staniloae, *Vers un dialogue orthodoxo-luthérien*. Ἐν: «Rumanian Orthodox Church News» 9 (1979) 34 ἐξ.

3. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα*, τ. II², σ. 555.

μένων εἰσέτι διαφορῶν καὶ διαιρέσεων, ὥστε νὰ καταντήσωσιν οἱ πάντες εἰς τὴν, διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ ἀληθείας καὶ τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης, ἐνότητα τῆς πίστεως, ἵνα οὕτω «πάντες ἐν ᾧσιν, ἵνα ὁ κόσμος πιστεύσῃ» (Ἰωάν. 17,21).

ZUSAMMENFASSUNG

Aus Anlass des Jubiläums von Martin Luther wird hier zunächst in allgemeiner Hinsicht, dann aber vom speziellen Standpunkt seiner Haltung der Orthodoxen Kirche gegenüber aus seine reformatorische Tätigkeit analysiert.

Zuerst wird dem ein kurzer Bericht über Luthers Persönlichkeit und Werk vorausgeschickt, woraus wir u.a. folgende Schlüsse zogen: Trotz Luthers anfänglichen guten Vorsatzes, dass seine Reformation auf die freie Verkündigung des Evangeliums in der Römischen Kirche und auf ihren Ruf zur Busse und zur Wiedergutmachung des in ihr Schlechtbestellten und zur Vermeidung eines kirchlichen Schismas sich beschränkte, wurde er wegen der für ihn und seine Pläne ungünstigen Entwicklung der Lage, wegen der Starrheit und der in vielem verfehlten Haltung und Politik Roms wie auch der Einmischung der politischen Landesherren in die Fragen der Reformation, indem sie eigene Ziele verfolgten, und allgemein hin wegen des Zusammentreffens vieler und mannigfaltiger ungünstiger Faktoren verstossen. Und während es den Anschein hat, als habe Luther, zumindest im Anfang, nur die Unterdrückung der Missbräuche, in welche die Kirche von Rom geraten war, und die Wiederbelebung des religiösen Gefühls des Volkes dem Geist des Evangeliums gemäss im Auge gehabt, wurde er allmählich mehr und mehr zur Schaffung einer neuen kirchlichen Konfession geführt, d.h. zur Gründung einer neuen eigenen Kirche, die er auch mit einer eigenen kirchlichen Organisation, einem eigenen Verwaltungs- und theologischen System versah, was die Teilung der Westkirche in den römisch-katholischen und in den protestantischen Zweig zeitigte. Und es ist schrbezeichnend, dass moderne Theologen, unter ihnen auch nicht wenige prominente römisch-katholische Theologen, akzeptieren, dass einen Grossteil der Verantwortung für dieses westliche kirchliche Schisma auch die Römische Kirche durch ihre Vertreter zu jener Zeit trägt und nicht nur Luther. Darum berät man sich über die Möglichkeit einer Überwindung der Kirchenteilung. Diese Ansicht scheinen auch viele angesehene heutige Laien, bewusste Christen von beiden Seiten in ihrer gemeinsamen Verantwortlichkeit als Glieder jeweils des römisch-katholischen und des protestantischen Kirchenvolkes für die Einheit der

Kirche Christi zu teilen. In der Tat, wer heute die Luther und seiner Lehre gegenüber eingenommene Haltung der heutigen Römisch-Katholischen Kirche unvoreingenommen studiert, wird eine ihre grosse, wohlwollende Hinwendung zum Reformator und eine insgesamt oder teilweise Akzeptierung — ostensibel oder mit stiller Reserve — seiner hinlänglichen Lehren feststellen, während von nicht wenigen anderen, hinsichtlich der entsprechenden römisch-katholischen Lehren, durch ihre neue Interpretation ein Kompromiss angestrebt wird. So bemüht man sich nun, während früher in der römisch-katholischen Theologie unvermindert die Polemik gegen Luther und seine Theologie, bereichert und gestaltet durch die Beschlüsse des Tridentinum und des Ersten Vatikanum anhielt — im Gegensatz zu den letzten zehn Jahren, zumal aber seit dem Zweiten Vatikanum (1962-1965), um ein Verständnis und eine Annäherung der beiderseitigen Ansichten über Luther, und zwar unter seriösen römisch-katholischen und protestantischen Theologen, bis zu dem Punkte, dass man lang und breit über die Möglichkeit der Aufhebung des wider Luther ausgesprochenen päpstlichen Kirchenbannes und der Anerkennung seines Platzes in der christlichen Kirche und Theologie diskutiert. Wenngleich noch keine vollständige Übereinstimmung erlangt ist und der Papst offiziell eine bezeichnende Reserviertheit bewahrt, bleibt dennoch die Tatsache unumstritten, dass Luthers Denken tiefe Spuren schlechthin in der christlichen Kirche und Theologie wie auch in der jüngeren Weltgeschichte hinterlassen hat, insofern es nicht nur die protestantische, sondern zugleich auch die römisch-katholische Christenheit beeinflusst hat, indem sie zu Anfang die Lutherische Reformation durch ihre eigene Gegenreformation abschlagen und seither bis zum II. Vatikanum dieselbe tiefer erforschen musste, bis zu diesem Konzil, das diese bei ihren Beschlüssen über die Erneuerung der Kirche nicht nur negativ, sondern auch positiv ernstlich in Betracht zog. Ja, in solch einem Ausmass, dass man gar behaupten könnte, dass Luthers theologisches Denken und sein Geist die Verfasser nicht weniger theologischer Texte und Beschlüsse dieses Konzils sowieso zu einem beachtlichen Grad positiv oder negativ beeinflussten. Seither ist ein positiver Einstieg römisch-katholischer Theologen in Luthers Theologie zu verzeichnen, und aufgrund eines offiziell durchgeführten lutherisch — römisch-katholischen Dialogs wurde Luther 1970 vom Kardinal Willebrands fürderhin offiziell als «gemeinsamer Lehrer» der Protestanten sogutwie der römischen Katholiken anerkannt, indem von anderen Theologen die Ansicht kundgegeben wurde, dass «ohne eine zumindest grundlegende Verstän-

digung über Luther keine ökumenische Verständigung denkbar ist».

Zweitens wird Luthers Einstellung der Orthodoxen Kirche gegenüber untersucht; sie ist wohl als positiv zu bezeichnen, wenn in der Orthodoxie hauptsächlich Anhaltspunkte für seine Lehre gesucht werden. In der Polemik der verschiedenen modernen Lehren und Neuerungen der Römischen Kirche trachtete Luther auf eine geringe Anzahl von gewissen Punkten der Lehre und der Praxis der Orthodoxen Kirche sich zu stützen, die mit seiner eigenen Lehre und seinen Auffassungen übereinstimmen, aber ohne tieferes Durchdenken und Wissen um die gesamte Lehre, um den Kult, die Verfassung, Frömmigkeit und um das Leben schlechthin der Orthodoxen Kirche als einer besonderen und von Rom unabhängigen, wahrhaftig apostolischen und katholischen Kirche. Jedenfalls betrachtet Luther ganz richtig die Orthodoxe Kirche als die Kirche der Väter und als die echte und authentische Repräsentantin der alten vereinten Kirche, und er rief sie bei den vielen Begebenheiten seiner reformatorischen Tätigkeit als valide und authentische Zeugin an, indem er fünf Hauptpunkte einer Übereinstimmung der orthodoxen mit der lutherischen Lehre und Praxis bezüglich des päpstlichen Primates, des Fegefeuers, der Erlasse, der Entziehung des Laienkelches in der Messe und der Sprache derselben feststellte. Aber weit mehr verblieb er beim Primat des Papstes, besonders in seinem Gespräch mit dem päpstlichen Theologen Eck. Aber über diese wenigen Punkte hinaus ist Luther, wohl aus Unkenntnis der Orthodoxen Kirche, nicht weitergegangen, und so konnte oder wollte er den Protestantismus nicht zur Ostkirche der Väter und der Synoden hinwenden und ihn somit zur wahren Orthodoxie und zum echten evangelischen Christentum hinbringen, sondern blieb auch weiterhin stets ein westlicher Theologe, indem er mit lateinischen Denkkategorien Theologie trieb und sich davon nicht völlig befreien und die Fesseln scholastischen Denkens nicht zerbrechen konnte, stets dem Denken der östlichen Väter fremd bleibend, die er ignorierte und unterschätzte, wenn er ihre Autorität und Validität und schlechthin die hl. Überlieferung der Kirche verwarf und die hl. Schrift einseitig überbetonte. Hätte Luther die von der Ostkirche über fünfzehn Jahrhunderte hin damals fest eingehaltene alte kirchliche Tradition geachtet, und hätte er eine vollständigere Kenntnis der Lehre ihrer griechischen Väter gehabt, und wenn andererseits die Ostkirche frei und im XVI. Jahrhundert auf der Höhe gewesen wäre, wäre die Reformation anders verlaufen, die sich auch dem christlichen Osten hätte zuwenden können, und zwar einer Beistimmung und Annäherung ihrerseits zur östlichen Orthodoxie hin, die seit vielen Jahr-

hunderterten die Irrlehren und Neuerungen des Papsttums abwies, das souverän den Primat und die Unfehlbarkeit in der ökumenischen Kirche beanspruchte, und hinreichend den Boden für die Lutherische Reformation vorbereitet hatte. Aber statt dessen verwarf Luther die in der Orthodoxie bewahrte unverfälschte, heilige Überlieferung der alten, vereinten Kirche und die Struktur jener Kirche wie auch ihrer fundamentalen dogmatischen Lehre, und dies alles mit dem einzigen Mass und Kriterium, dem Wort Gottes in der hl. Schrift, subjektiv aufgefasst und rationalistisch ausgelegt. Es versteht sich allerdings von selbst, dass dies und andere Bestreitungen Luthers, die u.a. auch viele alte kirchliche Überlieferungen, bei denen im Westen Missbräuche zu verzeichnen waren, seitens der orthodoxen Traditionskirche und Theologie unstatthaft waren, was zum Teil ihre zu Anfang reservierte Haltung der Reformation des XVI. Jhs gegenüber erklärt. Bei dieser Sachlage ist es begreiflich, weshalb weder auf der theoretischen noch auf der praktischen Ebene Luther Erfolg hatte, sich der östlichen Orthodoxie zu nähern, und so war zu seiner Zeit kein Treffen zwischen Protestantismus und Orthodoxie möglich, welche damals andererseits, sich im Verfall und in der Unterjochung seitens der Türken befindend, freilich keine entsprechende Initiative übernehmen und erfolgreich hätte durchführen können. Trotzdem ist es besonderer Beachtung wert, dass Luther mit Melanchthon allgemeiner die Frage der Beziehungen zwischen Orthodoxie und Protestantismus wohl auf höherer theologischer Ebene aufwarf, auf der sie fortgesetzt, sich hauptsächlich als dieselben bis zum gegenwärtigen Jahrhundert unter Teilnahme der Orthodoxen und der Lutheraner zu der ökumenischen kirchlichen Bewegung entfaltet haben, in welcher sie in dem Rahmen des Weltrates der Kirchen, zumal in seiner Abteilung «Faith and Order», den theologischen Dialog indirekt fortsetzen. So fand der zwischen der Orthodoxie und dem Luthertum und genereller mit dem Protestantismus stattfindende Dialog — nach der Abweichung von demselben mit Kyrill Loukaris (im XVII. Jh) wie auch infolge der proselytisierenden Tätigkeit der protestantischen Missionare im orthodoxen Osten (im XIX. Jh) — wieder seine ursprüngliche echte Gestalt und kam nach der Entgleisung wieder auf den richtigen Weg, den Luther und Melanchthon am Anfang vorgezeichnet hatten und den danach die Wittenberger und die mit Metrophanes Kritopoulos sich unterredenden Lutheraner, vor allem Theologen, befolgten, d.h. er gewann wieder die Form des theologischen Dialogs, und zwar durch in lauterem wissenschaftlichem Geist des theoretischen Gesprächs über die dogmatischen, liturgisch-kanonischen und über andere

Differenzen und die Erforschung der Wahrheit wie auch der im Geiste christlicher Liebe harmonischen Zusammenarbeit der Orthodoxen und der Protestanten in den die heutige Welt peinigenden Themen und Probleme des praktischen Christentums. Das allgemeine Ergebnis des zuvor Gesagten ist, dass, da die heutigen Lutheraner die Verständigung, die Förderung und die Intensivierung der Beziehungen und die Zusammenarbeit mit den Orthodoxen wünschen, wenn sie bekunden, dass ihr Ziel insonderheit das Zeugnis der Apostel und der Urkirche von der «Wahrheit» und ihre Rezipierung sowie ihr «Zeugnis» sei, andererseits aber auch die Orthodoxe Kirche sich bewusst ist, dass sie die Trägerin «des ein für allemal den Heiligen überlieferten Glaubens» und der Wahrheit ist (Jud. 3), besteht weiterhin mit des Herrn Beistand stets die Hoffnung auf Verständigung und Übereinstimmung der beiden Kirchen, der Orthodoxen und der Lutherischen, durch den zustandegebrachten orthodox-lutherischen theologischen Dialog — und dies um so mehr, als von Jeremias II. dem Patriarchen von Konstantinopel und den byzantinischen Theologen um ihn bis auf den heutigen Tag festgestellt worden ist, dass «in fast allen Wichtigeren» zwischen Orthodoxen und Lutheranern Übereinstimmung bestehe, wie er selbst im Jahre 1579 an die Wittemberger Theologen von Tübingen geschrieben hatte. Demzufolge hoffen viele heutige Orthodoxe und Lutheraner bei ihrer Bemühung um die volle Einheit der Kirche Christi in Wahrheit und Liebe auf die Beilegung und Überwindung aller zwischen ihnen bestehenden Differenzen und Uneinigkeiten durch das göttliche Haupt der Kirche, auf dass alle durch das Wissen um die in der Orthodoxie befindlichen Wahrheit und durch die Bande der Liebe zu der Einheit des Glaubens gelangen, damit dergestalt «alle eins seien, damit die Welt glaube» (Joh. 17,21).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- P. Althaus, *Die Theologie Martin Luthers*, Gütersloh 1975.
- R. Bainton, *Here I stand. A life of Martin Luther*. New York 1950.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Martin Luther (mit 86 Abbildungen)*. Hrsg. von B. Lohse. Göttingen 1980.
- E. Benz, *Beziehungen zwischen den deutschen Reformationskirchen und den orthodoxen Kirchen von der Reformation bis zum 19. Jahrhundert*. Ἐν: «Orthodoxie und evangelisches Christentum», Nr. 1, hrsg. vom kirchlichen Aussenamt der EKD. Witten 1949.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung mit der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche*. Marburg 1949.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart*, Freiburg-München 1952.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Die Bedeutung der Griechisch-Orthodoxen Kirche für das Abendland*. (Sonderdruck aus «Theologia»). Athen 1959.
- E. Benz und L. A. Zander (Hg.), *Evangelisches und Orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung*, Hamburg 1952.
- W. Beyna, *Das moderne katholische Lutherbild*. Essen 1969.
- M. Bogdahn, *Die Rechtfertigungslehre Luthers im Urteil der neueren katholischen Theologie*. Göttingen 1971.
- H. Bornkamm, *Luther zwischen den Konfessionen. Vierhundert Jahre katholische Lutherdeutung*. Ἐν: Festschrift für G. Ritter. Tübingen 1950.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Luthers geistige Welt*, Gütersloh 1960.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Luther. Gestalt und Wirkungen*. Gütersloh 1975.
- A. Brandenburg, *Evangelische Lutherdeutung in der Gegenwart unter katholischem Aspekt*. Ἐν: Festschrift für M. Schmaus. München 1967.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Martin Luther gegenwärtig. Katholische Lutherstudien*. Paderborn 1969.
- J. Brosseder, *Martin Luther*. Ἐν: «Klassiker der Theologie», München 1981, τ. I, σ. 283-313.

- Τοῦ αὐτοῦ, *Die katholische Luther-Rezeption*. 'Εν: «Concilium» 12 (1976) 116, σ. 515-521.
- C. Calian, *Icon and Pulpit: the Protestant-Orthodox encounter*. Philadelphia 1968.
- L. Cristiani, *Luther wie er wirklich war*, Stuttgart 1957.
- H. Diwald, *Martin Luther*. Eine Biographie. Bergisch Gladbach 1982.
- H. Fausel, *D. Martin Luther*. Leben und Werk. Bd. 1-2. München-Hamburg 1966.
- G. Florovsky, *The Orthodox Churches and the Ecumenical Movement prior to 1910*. 'Εν: R. Rouse and S. Neill (eds.), *A History of the Ecumenical Movement, 1517-1948*. Philadelphia 1967.
- K. Forster (Hg.), *Wandlungen des Lutherbildes*. Würzburg 1966.
- P. Fraenkel, *Satis est? Schrift, Tradition, Bekenntnis*. 'Εν: *Confessio Augustana und Confutatio*. Hrsg. E. Iserloh. Münster 1979, σ. 286-300.
- H. Fries, *Die Grundanliegen der Theologie Luthers in der Sicht der katholischen Theologie der Gegenwart*. 'Εν: *Wandlungen des Lutherbildes*. Studien und Berichte der katholischen Akademie in Bayern, Bd. 36. Würzburg 1966, σ. 157-191.
- R. Friedenthal, *Luther. Sein Leben und seine Zeit*. München 1967.
- H. Gehrig (Hg.), *Martin Luther. Gestalt und Werk*. Karlsruhe 1967.
- F. Gogarten, *Luthers Theologie*, Tübingen 1967.
- H. Grisar, *Luther*. 3 Bände, 3. Aufl. Freiburg 1924-1925.
- O. Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*. Hamden Conn. 1968.
- S. Hendrix, *Luther und das Papsttum*. 'Εν: «Concilium» 12 (1976) 116, σ. 493-497.
- J. Hessen, *Luther in katholischer Sicht. Grundlegung eines ökumenischen Gesprächs*. Bonn 1949.
- O. Hof, *Schriftauslegung und Rechtfertigungslehre. Aufsätze zur Theologie Luthers*. Karlsruhe 1982.
- J.-M. Hormus, *Contacts entre l'Église orientale et le Protestantisme continental avant le début de l'ère missionnaire*. 'Εν: *Cahiers d'Études Chrétiennes Orientales*, T. 3, Paris 1965, σ. 15-59.
- E. Iserloh, *Luther-Kritik oder Luther-Polemik? Zu einer neuen Deutung der Entwicklung Luthers zum Reformator*. 'Εν: *Festgabe für J. Lortz*. Baden-Baden 1958.
- A. Kallis, *Geschichte der Ostkirche vom Bilderstreit bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. 'Εν: *Ökumenische Kirchengeschichte*, hg. von R. Kattje-B. Möller, Bd. I (1977) 225-269.

- J. Kalogirou, *Die Tätigkeit der Orthodoxen Kirche bei ihrer ersten Begegnung mit der Reformation. Ein Beitrag zum Verständnis der neueren Auffassungen.* Thessaloniki 1963.
- Π. Κανελλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, μέρος Β', τεῦχος Α',* Ἀθήναι 1968.
- Ἰω. Καρμίρη, *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός,* Ἀθήναι 1937.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας,* Ἀθήναι 1963. (Γερμαν. μετάφρασις: *Luther und Melancthon über die Orthodoxe Kirche.* Berlin, Lutherisches Verlagshaus, 1966).
- Τοῦ αὐτοῦ, *Ἀγουσταία Ὁμολογία, Λουθηρανισμός, Λούθηρος Μαρτίνος.* Ἄρθρα ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τ. 3, σ. 454 ἐξ., τ. 8, σ. 358 ἐξ.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν,* Ἀθήναι 1975.
- E. Koch, L. Ullrich, U. Kühn, *Der wissenschaftliche Ertrag des Confessio-Augustana — Gedenkjahres.* Ἐν: «Theologische Literaturzeitung» 106 (1981) Nr. 10.
- U. M. Kremer, *Die Reformation als Problem der amerikanischen Historiographie.* Wiesbaden 1978.
- Χρυσ. Κωνσταντινίδης, *Ὁρθόδοξοι προβληματισμοὶ καὶ προοπτικαὶ ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μετὰ τοῦ Λουθηρανισμοῦ, ἐν «Θεολογία» 47 (1976) 71-84.*
- A. L ä p p l e, *Martin Luther, Reformator oder Rebell?* Zürich 1982.
- F. Lieb, *Orthodoxie und Protestantismus.* Ἐν: «Orient und Occident» τ. 1, 1929.
- W. Loewenich von, *Wandlungen des evangelischen Lutherbildes im 19. und 20. Jahrhundert.* Ἐν: *Wandlungen des Lutherbildes,* hg. von K. Forster, Würzburg 1966.
- B. Lohse, *Warum hat man Luther nicht verstanden? Lutherische Antwort — Katholische Antwort.* Ἐν: «Concilium» 12 (1976) 116, σ. 474-481.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk.* München 1981.
- B. Lohse, O. H. Perch (Hg.), *Das Augsburger Bekenntnis von 1530 — damals und heute.* München 1980.
- J. Lortz, *Martin Luther. Grundzüge seiner geistigen Struktur.* Ἐν: *Reformata Reformanda.* Festgabe für H. Jedin. Münster 1965.
- P. Manns, *Lutherforschung heute. Krise und Aufbruch.* Wiesbaden 1967.

- P. M a n n s, H. N. L o o s e, *Martin Luther. Die grosse Bildbiographie zum 500. Geburtstag*. Freiburg 1982.
- A. v o n M a r t i n, (Hg.), *Luther in ökumenischer Sicht*, Stuttgart 1929 (von evang. u. kathol. Mitarbeitern).
- V. M e h e d i n t u, *Offenbarung und Überlieferung. Neue Möglichkeiten eines Dialogs zwischen der Orthodoxen und der Evangelisch-Lutherischen Kirche*. Göttingen 1980.
- P. M e i n h o l d, *Was ist Luthertum?* 'Ev: Evangelisches und Orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung, hg. von E. Benz und L. A. Zander. Hamburg 1952.
- Τ ο ὺ α ὕ τ ο ὺ, *Ökumenische Kirchenkunde*, Stuttgart 1962.
- H. M e y e r, H. S c h ü t t e, H.-J. M u n d (Hg.), *Katholische Anerkennung des Augsburgischen Bekenntnisses?* Frankfurt 1977.
- H. M e y e r, H. S c h ü t t e (Hg.), *Confessio Augustana-Bekenntnis des einen Glaubens*, Paderborn 1980.
- W. M i c h a e l i s, *Die Kontroversen um die Bannaufhebung (Luthers)*. 'Ev: «Concilium» 12 (1976) 116, σ. 525-533.
- E. M ü l h a u p t, *Vergängliches und Unvergängliches an Luthers Papstkritik*. 'Ev: «Luther-Jahrbuch» 26 (1959).
- A. M ü l l e r, *Luthers Lehre in ihrem Verhältnis zu Augustin und zur Augustinischen Tradition*. 'Ev: Luther in ökumenischer Sicht, hg. von A. von Martin, Stuttgart 1929, σ. 38-64.
- L. M ü l l e r, *Orthodoxe Kritik am Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert*. 'Ev: «Orthodoxie und Evangelisches Christentum», Nr. 1. Witten 1949.
- Θ. Ν ι κ ο λ ά ο υ, *Προετοιμασία και προβλήματα τοῦ ἐπισημοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μεταξύ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας και τῆς Παγκοσμίου Λοσθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας*, 'Ev: «Ἀπόστολος Βαρνάβας» 41 (1980) 135-141, 177-185.
- Τ ο ὺ α ὕ τ ο ὺ, *Teilhabe am Mysterium der Kirche. Eine Analyse der Gespräche zwischen Ökumenischem Patriarchat und Evang. Kirche in Deutschland*. 'Ev: «Ökumenische Rundschau» 30 (1981) Heft 4.
- H. O b e r m a n n, *Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel*. Berlin 1982.
- D. O l i v i e r, *La foi de Luther. La cause de l'Évangile dans l'Église*. Paris 1978.
- Ὁ ρ θ ο δ ὄ ξ ο υ Κέντρου Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, *Ὁ Λούθηρος και ἡ Γερμανικὴ Μεταρρύθμισις ἐξ ἐπόψεως οἰκουμενικῆς*. Σειρά: «Μελέται θεολογικαί» 3. Σαμπεζὺ Γενεύης 1983.
- J. P a n a g o p o u l o s, *Luther ausserhalb des Luthertums: Orthodoxe Sicht*. 'Ev: «Concilium» 12 (1976) 116, σ. 497-501.

- Τοῦ αὐτοῦ, *Die Orthodoxie im Gespräch mit Martin Luther*. Ἐν: H. Geisser, G. Heintze etc., *Weder Ketzler noch Heiliger. Luthers Bedeutung für den ökumenischen Dialog*. Regensburg 1982, σ. 175-200.
- A. Peters, *Glaube und Werk. Luthers Rechtfertigungslehre im Lichte der Heiligen Schrift*. Berlin und Hamburg 1962.
- W. H. Pol, *Der Weltprotestantismus. Glaubens- und Lebenswelt unserer Brüder*. Essen 1960.
- S. Runciman, *The Great Church in captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek war of independence*. New York 1968.
- Th. Sartory, *Luther in katholischer Sicht*. Ἐν: «Una Sancta» 16 (1961) σ. 38-54. Βλ. ἀκόθι καὶ σ. 186-197.
- E. Schlink, *Die Bedeutung der Orthodoxen Kirche für die Ökumenische Bewegung*. Ἐν: «Θεολογία» 44 (1973) 685-697.
- W. Schneemelcher, «*Est autem Ecclesia congregatio sanctorum... Ekklesiologische Aspekte des lutherisch-orthodoxen Dialogs*. Sonderdruck aus «*Kirche im Spannungsfeld der Politik*». Göttingen 1977.
- W. Seibel, *Martin Luther. Wandlungen des Lutherbildes*. Kvelaer 1962.
- R. Stauffer, *Entdeckung Luthers im Katholizismus. Die Entwicklung der katholischen Lutherforschung seit 1904 bis zu Vatican II*. Zürich 1968.
- K. Steck, *Luther für Katholiken*. München 1966.
- B. Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθήναι 1959.
- T. Todorov, *Martin Luther im Urteil eines orthodoxen Christen*. Ἐν: «Die Hochkirche» 15 (1933) 317-321.
- K. Völker, *Luther und der Osten Europas*. Ἐν: «Luther — Jahrbuch» 1933. München 1933.
- E. W. Zeeden, *Martin Luther und die Reformation im Urteil des deutschen Luthertums*, 2 Bände. Freiburg 1950-1952.
- R. Zeller, O. Pesch, *Luther wie ihn keiner kennt. Luthers Briefe aus dem Alltag*. Freiburg 1982.